

अध्याय एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

पितृसत्तात्मक समाजमा सधैं पुरुषको उच्च स्थान हुने हुँदा निर्णय प्रक्रियामा महिलाहरूको अति न्यून स्थिति रहेको पाइन्छ, जवकी प्रत्येक परिवार वा घरमा पुरुषको वर्चस्व देखिन्छ। यसको मुख्य कारण हाम्रो समाजमा रहेको पितृसत्तात्मक व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ। जेहोस् महिला निर्णय प्रक्रियामा रहेको भूमिकाको बारेमा चर्चा गर्दा यसको लामो इतिहास छ। जब प्रारम्भिक युगबाट मानिसहरू दास युगमा प्रवेश गरे तब महिलाहरूलाई निर्णय प्रक्रियाबाट अलग राखिएको पाइन्छ। विश्व परिवेशमा आधा आकास ढाकेका महिलाहरू विश्वको इतिहासमा उच्च पदहरूमा महिलाहरूको नाम निकै कम सुनिन्छ। आज शिक्षित र अधिकार सम्पन्न महिलाहरूमा पनि प्रशस्तै लैङ्गिक विभेदको अवस्था छ। उनिहरू घरायसी काम गर्ने दर पुरुषको तुलनामा बढि रहेको छ। एकै किसिमको काममा लागेका श्रीमान र श्रीमती को कामको तुलना गर्ने हो भने पुरुषले घरबाहिरको काम गरेपछि घरमा आएर आराम गर्छन्, टिभी हेर्ने, मनोरञ्जन आदि काममा समय विताएको पाइन्छ भने महिला घरधन्दाको काममा समय विताइरहेको पाइन्छ। त्यसोत वर्तमानको विश्व बजारमा पनि महिलाहरूलाई आकर्षणका वस्तुका रूपमा प्रस्तुत गराइएको छ र उनिहरूको इच्छा, चाहना तथा निर्णयलाई वेवास्ता गरिएको छ। आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक आदि क्षेत्रमा उनिहरूको निर्णय अनुसार परिवार चलन सकेको छैन।

विश्व परिवेशमा महिलाहरू पछि परिरहेको सन्दर्भ अझ नेपालको परिवेशमा महिला मुनिका पनि महिला जुन जनजाति महिला छन् निर्णय प्रक्रियामा यिनीहरूको भूमिका कतिको प्रभावकारी छ होला ? जवकी नेपालमा अन्य उच्च जात कहलिएका महिलाहरूको विकास प्रक्रियामा सहभागि हुन सकेका छैनन्। जनजाति महिलाहरू प्राय अशिक्षित छन् अरुको घरमा खेतालो गएर, मजदुरी गरेर, भारी बोकेर आफ्नो जिवनगुजारा गरिरहेको हामी पाउँछौं। सरकार तथा विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूले जनजाति महिलाहरूको विकासका लागि विभिन्न प्रभावकारी कार्यक्रमहरू ल्याएको पाइँदैन र ल्याएको कार्यक्रमले पनि जनजाति महिलाहरूको जिवनस्तरमा खासै परिवर्तन आएको पाइँदैन। अझै पनि जनजाति महिलाहरू

अशिक्षा, भोकमरी र गरिबिको चपेटामा परेको हामी पाउँछौ । दिउसो मेला गएर बेलुकी चामल, पिठो, गुन्द्रुक आदि ल्याएर बेलुकीको छाक टार्नुपरेको स्थिति देखिन्छ । देशको संविधानमा उल्लेखित मौलिक हक र अधिकारको ज्ञात नभएको स्थिति छ । पुरुषहरुको खेलौना बन्नु, बच्चा पाउने मिसिनको रुपमा प्रयोग गरिनु ज्यादै नै दुःखद स्थिति हो भन्न सकिन्छ ।

१.२ समस्याको कथन

विश्वका आधा आकास ओगटेका महिला विरुद्ध विभिन्न किसिमका शोषण भएको पाइन्छ । यस्ता शोषणहरुले महिलाको अवस्था निकै जर्जर र दुःखप्रद एवं पिडादायी अवस्थामा गुज्रिरहेको छ । पुरुषले महिलाको इच्छा विना आफ्नो शक्तिलाई सामर्थवान बनाउने अरुको कमजोरीबाट बढी भन्दा बढी फाइदा लिएको स्थिति छ अर्थात् कुनै न कुनै प्रयासबाट महिलामाथि पीडा उत्पन्न गराइराखेको हुन्छ ।

संसारमा मानव विकासको क्रममा मानव जाति लाखौ वर्ष पहिलेदेखि पृथ्विमा बसोबास गर्दै आएको छ । विभिन्न अनुसन्धानहरुबाट प्राप्त जानकारीहरुका आधारमा ब्रह्माण्डबाट पृथ्विको उत्पत्तिपश्चात् लाखौ वर्षपछि पृथ्विमा मानवको उत्पत्ति भएको कुराहरुको बारेमा विद्वानहरुले जानकारी दिएका छन् । वास्तवमा समयको विकास क्रममा मानव समुदायले विभिन्न कालहरु पार गर्दै आयो र कालान्तरमा उसको बौद्धिक विकासमा पनि वृद्धि हुँदै आयो । प्रारम्भमा मानिस असंगठित रूपमा थियो । आदिम शिकारी तथा कन्दमूल बटुल्ने मानव समाज नितान्त घुमन्ते प्रकृतिको थियो । जुन प्राकृतिक उत्पादनमा नै आश्रित हुने गर्दथ्यो (एङ्गोल्स, १९८६) ।

मानव समुदाय पशुपालन युग तथा कृषि युगमा आइपुगेपछि जनसङ्ख्यामा पनि अत्याधिक वृद्धि हुँदै गयो । मानव समुदायमा वंशानुसारको समुदायको नयाँ रूप आयो । यो वंशानुसारको समुदायमा पनि वृद्धि हुँदै जादा धेरै वंशहरु देखापर्दै आए र त्यसले जातीय समुदाय वा समूहको रूप लिन थाल्यो । यो जातिय समुदाय वा समूह धेरै वंशहरुको सङ्गठन हो (जोतोभ, १९८५) । प्रारम्भिक कालमा शिकारी र कन्दमूल बटुल्ने समयमा महिला र पुरुषको भूमिका बराबरी थियो । समाज दासयुगमा प्रवेश गरेपछि सम्पत्तीमा निजी स्वामित्वको सवालले महत्व पायो । त्यसपछि नै महिलाको अवस्था पुरुषको तुलनामा कमजोर बन्यो । ती समुदाय वा सङ्गठनभित्र अनुशासन कायम गर्न, सामाजिक मूल्य र

मान्यताहरूको अवलम्बन गर्न, समुहिक वा व्यक्तिगत कामहरू गर्न तथा गराउन नेतृत्वको आवश्यकता हुन गयो । त्यस्तो नेतृत्वको रूपमा ती जातीय समूहमा 'प्रमुख' निर्वाचित भएर प्रशासन चलाउने परिपाटीको विकास भयो । यही वंशानुगत जातीय समूह व्यवस्थामा व्यक्तिगत सम्पत्तिको अवधारणाको विकास र कार्यान्वयन हुने क्रममा समाजका टाठाबाठाहरू ठूलो सम्पत्तिको मालिकका रूपमा स्थापित हुन गए । यसले गर्दा मानिसहरूमा असमानता बढ्दै गयो । धनी र गरिब अर्थात् शोषक र शोषित वर्गको समेत स्थापना हुन गयो (जोतोभ,१९८५) । त्यसैगरी तथाकथित जन्मको आधारलाई अगाडि तेस्राएर पनि मानिसहरूका बीचमा भेदभावको रूप सिर्जना भयो ।

विश्व मानवीय ब्रमाण्डको समाज महिला पुरुषको संयुक्त संयोजनबाट सिर्जना भएको हुन्छ भने पुरुषले महिलाको सम्पूर्ण क्रियाकलापलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राखेको पाइन्छ । वैवाहिक कार्यमा महिलाको सानै उमरेमा गरिएको बालविवाह, बहुविवाह, गर्भपतन गर्नमा दवाव, बहुपति विवाह, महिला बन्ध्याकरण, महिलाको बुढो मानिससँग विवाह, यौन क्रियामा दवाव, पारपाचुकेको दवाव, इच्छा विरुद्धको यौन सम्बन्ध, जवरजस्ती विवाह, छोरा पाउने आशमा सुत्केरी दोह्याउने क्रम, पाठेघर खसेको अवस्था र त्यसले जन्माउने अपहेलनाआदि समस्याहरूले समाजलाई नराम्ररी जकटेको पाइन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा महिलाहरूको शिक्षा, निर्णय र नेतृत्व क्षमता कमजोर रहेको पाइन्छ । उच्च सरकारी ओहदाहरूमा महिलाको प्रतिनिधित्वमा कमि रहेको छ । त्यसमा पनि जनजाति महिलाहरूको अवस्था अझ दयनिय छ । उत्पादनको प्रक्रियामा चर्चा गर्नुपर्दा महिलाहरूलाई अनुत्पादनशिल क्षेत्रमा र पुरुषले उत्पादनशिल क्षेत्रमा अधिकार जमाएको देखिन्छ । महिलाहरूमाथि विवाहको निर्णय प्रक्रियादेखिनै अलग गरिएको पाइन्छ । त्यसमा पनि जनजाति महिलाहरूको अवस्था अझ दयनिय छ । महिलाहरूले केही भन्योकि पोथी बासेको राम्रो हुदैन जस्ता शब्दावलीको प्रयोग पुरुषप्रधान समाजका नाईकेहरूले लगाएको पाइन्छ । यसैक्रममाविरुवा गाउँपालिका, वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जामा उक्त यावत कारणबाट जनजाति महिलाको आर्थिक र सामाजिक पक्षमा निर्णय प्रक्रियामा भूमिका के कस्तो छ, जान्ने उत्सुकताले गर्दायसबारे अध्ययन, खोजबाट वास्तविकतालाई समाजसमक्ष उजागर गर्न उपयुक्त हुने भएकोले यस अध्ययनलाई प्राथमिकता दिई अगाडि बढाउने जमर्को गरिएको हो । यस सन्दर्भमा निम्न अनुसन्धानमूलक प्रश्नहरू सान्दर्भिक ठानिएको छ ।

- क) विरुवा गाउँपालिका, वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाकाजनजाति महिलाहरुको आर्थिक तथा सामाजिक पक्षमा निर्णयको भूमिका कस्तो छ?
- ख) आर्थिकर शैक्षिक स्थितिले निर्णय प्रक्रियामा कस्तो भूमिका खेलेको छ ?
- ग) जनजातिमहिलाहरुको वर्तमान अवस्था कस्तो छ ?

१.३ अनुसन्धानको उद्देश्यहरु

यस अध्ययनको सामान्य उद्देश्यघरायसी निर्णय क्षमता प्रक्रियामा जनजाति महिलाहरुको भूमिकाको अध्ययन गर्नु हो भने विशिष्ट उद्देश्य अन्तर्गत निम्न उद्देश्यहरु रहेका छन् :

- क) जनजातिमहिलाहरुको पारिवारिक र आर्थिक अवस्थामा निर्णय क्षमताको पहिचान गर्नु ।
- ख) निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्वहरुको खोजी गर्नु ।

१.४ अध्ययनको महत्व

यस शोध कार्यले जनजाति महिलाहरुको निर्णयक्षमताको स्थितिलाई उजागर गर्नेछ । जनजातिमहिलाहरुको आर्थिक र सामाजिक अवस्थाको खोजि गरिनेछ । नेपालमा जातीय भेदभाव र जनजाति आन्दोलनका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस अध्ययनबाट पत्ता लागेको परिणामले समेत भविष्यमा जनजाति महिलाहरुको निर्णय क्षमतासम्बन्धित समाजशास्त्रीय अनुसन्धानमा सहयोग गर्नेछ साथै यस अनुसन्धानमा चासो राख्ने प्रत्येकलाई थप अनुसन्धानको लागि मार्ग देखाउने छ ।

१.५ अध्ययनका सिमाहरु

यस अध्ययनका निम्न सीमाहरु रहेका छन् :

- क) यस अध्ययनलाई विरुवा गाउँपालिका, वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जामात्र सीमित गरिएको छ ।
- ख) परिवारका सासु र बुहारीहरुलाई प्रतिनिधिको रुपमा चयन गरिएको छ ।
- ग) यस अध्ययनमा जनजातिमहिलाहरुको निर्णय पक्रिया र यसमा प्रभाव पार्ने तत्वहरुको मात्र अध्ययन गरिएकोछ ।
- घ) नेपाल विविधतायुक्त राष्ट्र भएको हुँदा सम्पूर्ण नेपालभरि यसको सामान्निकरण गर्न भनेसकिएको छैन ।

१.६ अध्ययनको संगठनात्मक ढाँचा

यस अनुसन्धानलाई जम्मा छ, वटा अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । प्रत्येक अध्यायमा के कसरी व्याख्या गरिएको छ, भनि तल वर्णन गरिएको छ ।

अध्याय एकमा परिचय अन्तर्गत अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अनुसन्धानको उद्देश्यहरु, अध्ययनका सिमाहरु र महत्वका बारेमा व्याख्या गरिएको छ, भने अध्याय दुईमा अवधारणागत सिंहावलोकन, सैद्धान्तिक पुनरावलोकन, पूर्व साहित्य समिक्षा र अवधारणात्मक खाँका प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै अध्याय तीनमा अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य, अनुसन्धान ढाँचा, तथ्याङ्कहरुको स्रोत एवं प्रकृति, समग्र र नमूना छनौट, तथ्यांक संकलनका विधिहरु, तथ्यांकको विश्वसनियता एवं प्रमाणिकता र तथ्यांकको विश्लेषण एवं प्रस्तुतिकरणलाई समावेश गरिएको छ ।

अध्याय चारमापारिवारीक, आर्थिक अवस्था र महिलाको निर्णय क्षमता, सामाजिक आर्थिक विशेषता अन्तर्गत उमेर, शिक्षा, पेशा, वैवाहिक स्थिति, धर्म सम्बन्धी विवरणलाई राखिएको छ । अध्याय पाँचमामहिलाको घरायसी निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्वहरुतत्वसम्बन्धी जनजाति महिलाहरुको धारणा बुझ्न खोजीएको छ साथै दाइजो र पेशा छनौटमा निर्णय, विवाहको किसिम र छुट्टिने निर्णय, पेशा र आर्थिक निर्णय, महिलाको शिक्षा र संघसस्थाको काममा निर्णय र वैवाहिक स्थिति र घरायसी निर्णयका बिच तुलना गरिएको छ । अध्याय छमा सारांश, मुख्य प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावसमेटिएको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य प्राप्तिको लागि विभिन्न स्वदेशी तथा विदेशीहरुको पुस्तक र रचनाहरुलाई अध्ययन गरी सन्दर्भ ग्रन्थ सूचिमा राखिएको छ । विभिन्न अध्यायमा मेल खाने गरी सात जना विभिन्न उमेर समुहका महिलाहरुको वैयक्तिक अध्ययन राखिएको छ । साथै अध्ययन स्थलमा गरिएको प्रश्नावलीलाई राखिएको छ र अन्तमा समुह छलफलमा राखिएका प्रश्नहरुलाई राखिएको छ ।

अध्याय दुई

सम्बन्धितसाहित्यकोसमीक्षा

यस अध्यायमा साहित्यको अवधारणागत सिंहावलोकन, सैद्धान्तिक पुनरावलोकन, पुर्व साहित्य समिक्षा र अवधारणागत खाका प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.१ अवधारणागत सिंहावलोकन

समाजले महिला र पुरुषलाई कस्तो प्रकारको भूमिका, अधिकार, स्रोत साधन दिन्छ, उनीहरूलाई कस्तो किसिमले व्यवहार तथा मानसिकता विकास गर्न सिकाउँछ । त्यसको अर्थबोध गर्नुलाई सामाजिक लिङ्ग (जेण्डर) भनिन्छ (भासिन, २००३) । लिङ्ग शब्दले महिला र पुरुष शरीरको भौतिक भिन्नतालाई जानाउँछ र लैङ्गिक शब्दले मनोवैज्ञानिक, सामाजिक र सांस्कृतिक भिन्नतालाई बुझाउँछ (रिटजर, १९९६) । हरेक समाजमा महिला र पुरुषले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका अलग-अलग हुने गर्दछ भने लिङ्गको आधारमा महिला र पुरुष दुवैबाट समाजले अपेक्षा गरेको भूमिका नै लैङ्गिक हो । मानव महिला र पुरुष गरी दुई शारीरिक रूपमा भिन्न हुन्छ । यद्यपि उनीहरूको आचरण कार्य र भूमिकाहरू पनि भिन्नता देखिन्छ र कतिपय सवालमा दुवै समान छन् । जब एक बालकको जन्म हुन्छ तब ऊ केटा हुन्छ वा केटी हुन्छ । केटा र केटी छुट्याउने एक मात्र आधार उसको Sex Organ हुन्छ । जसले महिला र पुरुष बीचको भिन्नताको संकेत गरेको हुन्छ यो नै प्राकृतिक लिङ्ग भेद हो । साधारण अर्थमा भेदभाव भन्नाले एक अर्काप्रति असमान व्यवहार गर्नु अर्थात एक पक्षलाई सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक जस्ता तहहरूमा प्रोत्साहित गर्नु र अर्को पक्षलाई निरुत्साहित गर्नु भन्ने बुझिन्छ । कुनै पनि समाज र संस्कृतिले मानव-मानव बीचका लागि फरक-फरक व्यवहारहरूको इङ्कित गर्नु लैङ्गिक भेदभाव हो (थापा, १९८५) ।

संसारमा प्रायः सबै समाज कुनै न कुनै लैङ्गिक भेदभावबाट अछुत देखिन सकेको छैन । यद्यपि महिला विरुद्ध हुने भेदभावले चाहिँ बढी महत्व पाएको छ । अझ नेपाली समाज र संस्कृतिमा त महिला माथि हुने भेदभाव असंख्य रूपमा देखिन्छन् जसको पुष्टि 'पोथी बास्नुहुदैन', 'छोरी मरी ठूलो घर परी' भन्ने विभिन्न प्रचलित सामाजिक कथनबाट हुन्छ (चौलागाइ, पोखरेल, सापकोटा, २०६०) ।

यस प्रकार हामी के भन्न सक्छौं भने लैङ्गिक भेदभाव भन्नाले व्यक्तिगत आधारमा एक अर्काप्रति गरिएको लिङ्गवाद अन्तरगतको भेदभावपूर्ण व्यवहार हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ । लिङ्गलाई जैविकले निर्धारण गर्दछ, अर्थात् लिङ्ग भन्ने कुरा जैविकीय हो भने जेण्डर सामाजिक सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक रूपमा निर्धारण भएको हुन्छ । विश्वका आधा आकास ओगटेका महिलाहरूलाई निर्णय प्रक्रिया बाट अलग राखिएको पाइन्छ । जसले गर्दा महिलाहरूले आफ्नो व्यक्तित्व विकास गर्न सकिरहेका छैनन् । महिलाको अवस्था निकै जर्जर र दुःखप्रद एवं पिडादायी अवस्थामा गुज्रिरहेको छ ।

नेपालमा लिच्छवी वंशीय राजाहरूको शासनकाल अगाडि वर्णव्यवस्थाका बारेमा निश्चित कुराहरू पाइँदैन । तर पनि नेपाली समाजको निर्माण लिच्छवी शासनकाल पूर्व भईसकेको थियो । लिच्छवी युगको सुरुवातताका नेपालमा जाति व्यवस्था/वर्णव्यवस्थाको प्रवेश भएको मानिन्छ । नेपालमा लिच्छवी कालदेखि (ई. २०० देखि ८७९) मा चार वर्ण र अठार जातको रूपमा वर्ण व्यवस्था चलेको र छुवाछुत अठार जातको रूपमा वर्ण व्यवस्था चलेको र छुवाछुत प्रथा चलेको देखिन्छ । मध्यकाल (ई. ८७९-१७६८) मा ती दुवै प्रथा भन भ्राँगिदै आएको पाइन्छ । त्यसै अवधिमा कर्णाली अञ्चलका मतवाली खसहरूमा पनि वर्ण व्यवस्थाको चलन बढ्यो । पूर्वी नेपालको कर्णाटवंशी राज्य (ई. १०९७ देखि १३२५) जातपात छुवाछुत पराकाष्ठामा पुग्यो । त्यहाँ जातपात निर्धारण गर्ने राज्यले छुट्टै पञ्जाधिकारीको अड्डा समेत स्थापित गरेको थियो । त्यसमा पूर्वी तराईको सांस्कृतिक प्रभाव बढ्नाले र कर्णाट राज्यको पतनपछि त्यहाँको रान खलकको साथै पुरोहितहरू र विभिन्न जातका मानिसहरू वाग्मती उपत्यकामा आएर बस्नाले त्यो प्रथा भन-भन् बढ्दै गयो । फलस्वरूप जयस्थिति मल्ल को समयमा उपत्यकामा जातपात र छुवाछुत पराकाष्ठमा पुग्यो । वि.स. १९१० मा जारी भएको मुलुकी ऐन अनुसार नेपाली समाजलाई तागाधारी, पानी चले, छोईछिटो हाल्नुपर्ने सहित जातिय विभाजन गरेको पाइन्छ (बुढाथोकी, २०६६) । खासगरी हिन्दुहरूको महान धर्मग्रन्थ (ऋग्वेद १०, ९०:१२) मा उल्लेखित छ भनि बताइएअनुसार ब्रह्माको मुखबाट ब्राह्मण, बाहुबाट क्षत्री, पेटको भागबाट वैश्य र खुट्टाबाट शूद्र वर्णका मानिसहरूको जन्म भएको हो । यो अर्थ वा अवधारणा वास्तवमा ठूलो जाति र सानो जातिको अवधारणा बोकी आफू तथाकथित ठूलो जातिका रूपमा समाजमा आफूलाई देखाउने षड्यन्त्र तथा चालबाजीभन्दा बाहेक केही होइन (शर्मा, २०६५) ।

नेपालको हिन्दु सामाजिक संरचनामा समग्र जनजाति वासिन्दाहरूको सामाजिक हैसियत सबैभन्दा न्यून छ । नेपालमा अहिले पनि करिब बीसौं लाख मानिसहरू अछूतप्रथाको नाममा चरम अपमान र उत्पीडनमा परेका छन् । भनिन्छ, त्यो वैष्णव मतवलम्बीहरूको रूपमा भित्रिएको थियो। मानिसलाई अछूत स्तरमा भारेर चरम घृणित व्यवहार गर्ने नियम, कानून र परम्परा उत्तरी भारत र हाम्रो तराई क्षेत्रमा इ.पू. ६०० देखि चल्दै आएका हुन् (घिमिरे, २०६४) ।

लिङ्ग र जेण्डरका बारेमा जब १९६८ मा प्रसिद्ध Psychologist Robert Stoller ले लिङ्ग र जेण्डर नामक पुस्तक प्रकाशित गरे त्यसपछि लिङ्ग र जेण्डरका दुईओटा अवधारणाले मूर्तरूप लिन सक्थे । व्यक्तिको रूपमा लिङ्गको विशेषता जुन biologically निर्धारण भएको हुन्छ, त्यो महिला र पुरुष दुवैमा पाउन सकिन्छ तर जेण्डर संस्कृति, समाज र मनोविज्ञान आदि कुरामा निर्धारण हुने भएकोले जेण्डर लिङ्गबाट अलग नै देखिन्छ । सामान्यतया प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो पहिचान आफ्नो लिङ्ग बमोजिम निर्धारण गर्दछ । जस्तो पुरुषले पुरुषत्व र महिलाले महिलात्वको रूपमा आ-आफ्नो पहिचान प्रस्तुत गरेका हुन्छन् (चौलागाई समेत, २०६०) ।

प्रत्येक व्यक्तिमा स्त्रीत्व र पुरुषत्वको गुण हुन्छ तर समाजले केटीभिन्न लुकेको स्त्रीत्वलाई बाहिर आउन अर्थात् मौलाउन दिँदैन (भासिन, २००३) । लैङ्गिक भूमिका भन्नाले सामाजिक परम्परा, मूल्य, मान्यता अनुसार महिला पुरुषको काम, सोचाइलाई बुझाउँछ । महिला र पुरुषले समाजको अपेक्षा अनुसार सम्पादन गर्ने उत्तरदायित्व र जिम्मेवारी हो । समाजको अपेक्षा अनुसार महिला र पुरुषको लागि विभाजन गरिएको कार्य नै लैङ्गिक श्रम विभाजन हो । विभिन्न स्रोत र साधनमा महिला तथा पुरुषको अधिपत्य तथा नियन्त्रण रहनुलाई लैङ्गिक पहुँच र नियन्त्रण भनिन्छ । महिला र पुरुष बीचमा रहेको शक्ति सम्बन्धले गर्दा यी दुईले सम्पादन गर्ने कामको मूल्य फरक हुन्छ । शक्तिले लैङ्गिक भूमिकालाई निरन्तरता दिन सहयोग पुऱ्याउँछ । लैङ्गिकले सामाजिक जीवनलाई सांस्कृतिक ढाँचा अनुरूप संगठित गर्दछ । यो विगतमा परिवर्तन भएको थियो, वर्तमानमा परिवर्तन भएको छ र भविष्यमा पनि परिवर्तन हुनेछ (अर्याल, २०६२) । लैङ्गिक अध्ययनले महिला र पुरुषका बीचमा रहेका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक पक्षको अवस्था, सम्बन्ध, अन्तक्रिया, समानता, विभेद, असमानता आदिको विश्लेषण गर्दै महिला र पुरुषको

समानताको खोजी, अध्ययन, अनुसन्धान गर्दछ। प्राकृतिक रूपमा महिला र पुरुषको संरचना फरक भए पनि महत्व समान रहेको र सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा शक्ति सम्बन्धको असमान अभ्यासले गर्दा स्तरीकरणको सिर्जना भएको हो (मार्सल, २००४)।

भारतीय उपमहाद्वीपमा आर्यहरूले चलाइएको वर्ण व्यवस्था कालक्रममा वर्णाश्रम धर्म (हिन्दु धर्म) बन्न पुग्यो। यसर्थ प्रारम्भमा वर्ण व्यवस्था अङ्गीकार आर्यभिन्न विविध जातिच्युत गरिएका आधारभूत तहका जनतामात्रै जनजाति थिए। तर हिन्दु धर्मको विस्तार तथा हिन्दुआर्य राजा महाराजाको शासनमा द्रविण र मंगोल नस्ल लगायतका जनताहरू माथि पनि वर्ण व्यवस्था र छुवाछुतको चलन लादियो (विश्वकर्मा, २०६३)। नेपालका उपल्ला जात भनाउदा तागाधारीहरूले ज्ञान र शिक्षा माथि एकाधिकार बनाएर शताब्दीऔं सम्म संस्कृत शिक्षा बाट बञ्चित गराएर दोस्रो दर्जाको नागरिक सृजना गरी वर्गीय रूपमा जनजातिहरूलाई पाखा लाग्ने कामको थालनी भयो (घिमिरे, २०६४)।

२.२ सैद्धान्तिक पुनरावलोकन

मानव सभ्यताको सुरुवातमा महिला र पुरुषबीच विभेद र असमानता ज्यादै सीमित थिए। जब समाज दास युग हुँदै अगाडि बढ्यो तब पितृसत्तात्मक व्यवस्था संस्थागत रूपमा विकसित हुँदै आएको पाइन्छ। समाजका हरेक क्रियाकलापहरूमा महिलाको भूमिकालाई कम महत्वका दृष्टिले हेर्दै आएको पाइन्छ। महिला भन्दा पुरुषले बढी अवसर र प्राथमिकता पाउँदै जाँदा महिला विभिन्न हक अधिकारबाट बञ्चित बन्दै गए। समाज भनेको विभिन्न संस्था, मूल्य, मान्यता, नियम, परम्परा, मान्यताहरूको गतिशील सन्तुलित व्यवस्थाको सञ्जाल भएको हुँदा महिला र पुरुषलाई निश्चित मूल्य मान्यता, भूमिका र पदहरू दिइएको हुन्छ। यिनै मूल्य मान्यता कतिपय अवस्थामा पुरुष केन्द्रित रहेका छन् भने कतिपय महिला केन्द्रित रहेका छन्। मानव इतिहासको सुरुआतसँगै महिला र पुरुषबीच असमान शक्ति सम्बन्ध विकसित भएको पाइन्छ। तर विभिन्न कालखण्डमा महिलाको स्थिति र अवस्थाको बारेमा जागृत भई महिला हकहित र अधिकारको आवाज उठ्दै आएको पाइन्छ। त्यसैले महिलावाद समाज र संस्कृतिको व्याख्या गर्ने एक वैकल्पिक दर्शन एवं सिद्धान्त हो साथै सशक्त आन्दोलन पनि हो। यसले महिलाका हक, हित, अधिकार र समानतालाई जोड दिन्छ। यसले महिलाको दृष्टिबाट समाजका हरेक पक्षको विश्लेषण र व्याख्या गर्दछ। वास्तवमा नारीवाद महिलाहरूको पुरुष सरह समान अवसर, अधिकार र शक्तिको चाहना हो। यो

पुरुषविशेषको विरोध कदापि होइन । किनकी महिला शोषण र अत्याचारको विरुद्धमा कतिपय पुरुषहरु पनि लागि परेका थिए र छुन् पनि जस्तै नेपाल र भारतमा सती प्रथा र दाइजो प्रथाको विरोध, चीनमा केटीहरुका खुट्टालाई बाँधेर बढ्न नदिने चलनको विरोध आदि । नारीवादको सुरुआत १८ औं शताब्दी देखि सुरु भएर अगाडि बढेको छ (चौलागाई समेत, २०६०) ।

वर्तमान समयमा पनि विभिन्न सिद्धान्त र विषय अन्तर्गत समेटिएका र स्वतन्त्र महिलावादीहरु विभिन्न संघ संस्थाहरु, महिला हकहित, अधिकार, स्वतन्त्रता, स्वायत्तताका लागि आन्दोलनरत छन् (मार्सल, २००४) । महिलाका बारेमा के त ? महिलाको अवस्था किन यस्तो छ ? महिलाहरुका बीचमा हुने फरक बारेमा के त ? अवस्थाहरुमा सुधार कसरी गर्ने त ? भन्ने आधारभूत प्रश्नहरुमा महिलावादी सिद्धान्तहरु आधारित रहेका छन् (रीटजर, १९९६) ।

यसरी महिलावादी आन्दोलन अगाडि बढ्ने प्रक्रियामा विभिन्न महिलावादी दृष्टिकोण/सिद्धान्त/अवधारणाहरुको विकास भएको पाइन्छ । जसमध्ये केही निम्नानुसार छन् ।

क) उदार महिलावाद वा सुधारात्मक महिलावाद

महिला मुक्ति र स्वतन्त्रता उदार महिलावादी सैद्धान्तिक विश्लेषणले निकै महत्व राख्दछ । जसले महिलाको स्वतन्त्रता र विकासलाई जोड दिएको छ । महिलालाई सामाजिक सांस्कृतिक मान्यताले समाजमा निर्दिष्ट कार्य विभाजनको स्वरूप निर्धारण गर्छ भन्ने मान्यता यसमा रहेको छ । उनीहरु पुरुष सरह सबै प्रकारका कार्य गर्न स्वतन्त्र छैनन् त्यसैले उनीहरुको स्वतन्त्रतालाई बढवा दिन सके महिला मुक्तिका प्रयासहरु सार्थक रहन सक्छन् भन्ने मान्यता राख्दछ (रीटजर, १९९६) । उदार महिलावादीहरुले महिलाहरुलाई स्वतन्त्र उपलब्ध गराउन सकिएन समान अवसरहरु प्रदान गर्न सकिएमा महिला प्रतिका गलत मान्यता र सामाजिकरणको प्रक्रियाबाट समाजलाई मुक्त गर्न सकिएमा मात्र महिला विकासको अवस्था सफल हुन सक्छ भन्ने व्याख्या र विश्लेषण गर्दछन् । महिलाका प्रजनन अधिकार, समान शिक्षा, समान काममा समाज ज्याला, समान धरायसी उत्तरदायित्व, समान आर्थिक अवसर, राजनीतिक अधिकार आदिमा पहुँच हुनुपर्ने व्याख्या गरिएको छ । उदार

महिलाहरुले महिलाको अवस्था सुधार गर्न कानुनी र सांस्कृतिक बन्देजको खारेजीको खाँचो ठान्दछन् (आचार्य, २०६१) । उदार महिलावादले ज्याला, अवसर तथा स्वतन्त्रताका सवालमा महिलाको स्वतन्त्रतालाई जोड दिँदै नीतिगत रूपमा कानुनी सुधार र गलत लैङ्गिक सामाजिकरणको सच्याईमा जोड दिएको छ । यसका साथै हरेक पक्षमा महिलालाई स्वतन्त्रता प्रदान गर्नुपर्ने तर्क राख्दै महिलाको पहुँचमा जोड दिन्छ । वर्तमान सामाजिक संरचनामा नबसेर महिला मुक्तिको सम्भावना यस व्याख्याले देख्दछ (रिटजर, १९९६) ।

ख) मार्क्सवादी महिलावाद

मार्क्सवादी महिलावादको उत्पत्ति र विकासको सन्दर्भलाई हेर्दा कार्लमार्क्स र फ्रेडरिक एन्गल्स (१९८६) को कृति “ओरिजिन अफ दी फ्यामिली प्राइभेट प्रोपर्टी एण्ड दी स्टेट” लाई लिन सकिन्छ । जसमा समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेदको कारकतत्वहरु र विश्लेषणका तरिकाहरुको उल्लेख गरिएको छ । समाजको इतिहास भनेकै वर्ग संघर्ष मात्र हो त भन्ने सवाल गर्दै समाजमा वर्ग-वर्गबीच मात्र संघर्ष नभएर शोषित र शोषण गर्ने समुहबीच मात्र संघर्ष नभएर महिला र पुरुषबीच पनि असमान शक्ति सम्बन्ध रहेको छ भन्दछन् । मार्क्सवादी महिलावादले वर्गिय आधारमा समाजको व्याख्या र विश्लेषण गर्न सकिएमा महिलामाथिको दमन, विभेद, असमानता जस्ता पक्षलाई हटाउन सकिन्छ भन्ने सोचाई राख्दछ । यसप्रकारको महिला माथिको दमन, अत्याचार तथा शोषण खासगरी पितृसत्ता र पूँजीवादी संरचनाबाट भएको निष्कर्ष मार्क्सवादी महिलाहरुको रहेको छ । निजी सम्पत्तिको आधारणाको विकाससँगै उत्पादन व्यवसायमा पुरुषका सहयोगिका रूपमा महिलालाई परिभाषित गरियो । सम्पत्तिको निरन्तर हस्तान्तरण र सम्वर्द्धनका लागि छोरा जन्माउने मेसिनको रूपमा महिलालाई लिन थालियो । महिलाहरु घरभित्रकै धन्दामा सीमित गरिए यात कमसल कार्यमा कम ज्यालामा लगाए । जसलाई मलजल गर्ने कार्य समाजमा रहेको पितृसत्ताले गर्‍यो । जहाँ स्रोतमाथिको नियन्त्रण पुरुषको हातमा केन्द्रित भएको हुन्छ (आचार्य, २०६१) ।

समाजको पूँजीवादी ढाँचामा परिवार स्तरबाटै श्रमको शोषण भएको छ । महिलालाई गलत सामाजिकरण गरिएको छ । कम चेतनामा कमसल काम लगाइएको छ । घरायसी कार्यलाई उत्पादनशील कार्यमा रूपमा गणना गरिएको छैन । विद्यमान पितृसत्तालाई कायम राखिराख्न त्यस्तै किसिमका मूल्य र मान्यताहरु पूँजीवादी समाजमा बनाएका छन् । त्यसैले

मार्क्सवादीहरू वर्तमान संरचनालाई सुधार नगरी आमूल परिवर्तनबाट लैङ्गिक विभेद हटाउन सकिन्छ भन्ने मान्यतामा विश्वास गर्छन् तर पनि उनीहरू वर्तमान संरचनामा समान ज्याला, काममाव समानता, न्यायपूर्ण दृष्टिकोण, कार्यको मूल्याङ्कन, व्यवहारिक श्रम विभाजन आदिलाई जोड दिन्छन् (रीटजर, १९९६) ।

ग) अमूल महिलावाद/क्रान्तिकारी महिलावाद

आमूल महिलावादले समाजका प्रत्येक तहमा महिलाहरू देखिएका छन् त्यसैले सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक सन्दर्भमा महिलाको विश्वव्यापी अवमूल्यनलाई निर्मूल पार्न महिलाको सामाजिक मूल्यको खोजी गर्नुपर्ने तथ्यमा जोड दिन्छ । यो आमूल महिलावाद सन् १९६० को दशकको अन्त्यतिरबाट बढी प्रभावशाली बन्यो । यसले समाजका प्रत्येक जात,वर्ग,संरचना, संस्थामा दमन, विभेद र असमानता रहे पनि लैङ्गिक विभेदको जटिलतालाई विशेष जोड दिन्छ । यस्ता लैङ्गिक विभेदको महत्वपूर्ण कारकतत्व भने पितृसत्ता अन्तर्गतको सामाजिक सम्बन्ध हो भन्ने बुझाई आमूल महिलावादीहरूको रहेको छ । यिनीहरूका अनुसार महिला विभेद र दमनको प्रारम्भिक थलो नै परिवार हो । जहाँ प्राकृतिक लिङ्गका आधारमा श्रम विभाजन र यस्तै अनुरूप सामाजिकरण तथा भूमिका हस्तान्तरण हुने गर्दछ । समाजमा प्रत्येक तह र निकायमा रहेको यौनजन्य शोषण र दमनमा परिवर्तन गर्न सकिएमा पनि लैङ्गिक समानता हुन सक्ने भन्दछन् (आचार्य, २०६१) ।

आमूल नारीवादले बच्चा जन्माउने वैकल्पिक वैज्ञानिक प्रविधिको प्रयोगलाई जोड दिँदै परम्पराबाटै रहँदै आएको पारिवारिक स्वरूपलाई चुनौती दिन खोजेका छन् । आमूल महिलावादीहरूले पितृसत्तालाई महिलाविकासको बाधक मान्दछन् । महिला विरुद्धका जतिपनि हिंसाजन्य घटनाहरू घट्छन् त्यसको कारण पितृसत्तात्मक परिवारमा पुरुष र पुरुषको प्रभुत्व र नियन्त्रण रहेका संस्थाबाट हुने गर्छन् भन्दै महिलाको छुट्टै संसारको कल्पना गर्दछन् (रीटजर, १९९६) ।

घ) समाजवादी महिलावाद

यस समाजवादी महिलावादमा मार्क्सवादी तथा उदार महिलावादको राम्रा पक्षलाई समेटिएको संश्लेषणको रूपमा लिइन्छ । जसले समाजको विविध पक्षलाई समेटेर लैङ्गिक विश्लेषण गर्ने प्रयास गरेको छ । मार्क्सवाद अन्तर्गतको वर्ग दमन र आमूल नारीवाद

अन्तर्गतको लैङ्गिक उत्पीडन । दमनलाई संश्लेषणात्मक विश्लेषण गरी महिलाले भोग्नुपरेको अधीनता विभिन्न ठाउँ तथा परिवेशमा के कति समाज वा असमान छ भन्ने मापन गर्न चाहन्छ । समाजमा विभिन्न जातीय, प्रजाति, धर्म, उमेर, लिङ्ग, यौनिक रुचि विश्वव्यापी एवं शब्दीय तहको स्थिति आदिका आधारमा व्याख्या एवं विश्लेषण गरिनुपर्छ भन्ने कुरालाई समाजवादी महिलाहरु जोड दिन्छन् (रीटजर, १९९६) ।

वोउवार (१९५३) ले महिलालाई दोस्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा गरेको व्यवहारलाई विश्लेषण गरेकी छिन् । परम्परादेखि नै महिलाले विवाह गर्नुपर्ने नियति रहि आएको छ । आजपनि अधिकांश महिलाहरु यात विवाहिता छन्, या कुनै बेला थिए या पुनः विवाहको योजना बनाइरहेका छन् भन्दै सामाजिक रूपमा विवाह नै त्यस्तो संस्था हो । जसले महिलाको नियन्त्रण गरेको हुन्छ । पुरुषको तुलनामा स्त्री माथी विवाहको बन्धन जवर्जस्ती लादिन्छ । विवाहको अलावा स्त्रीको सामु अन्य कुनै मार्ग देखाइदैन र विवाहको निर्धारित उद्देश्य नै महिलालाई बन्धनमा राख्नु हो । महिलाले विवाह र यसबाट हुन आउने उत्तरदायित्वबाट मुक्ति पाउन सक्दैन । त्यसैले लेखिकाले विवाहलाई महिलाको शोषण, बन्धनको स्रोतको रूपमा विश्लेषण गरेकी छिन । समाजको दृष्टि र घर गृहस्थीबाट महिला सधैं नियन्त्रित भइरहने उल्लेख गरेकी छिन् (जोतोभ, १९८५) ।

महिला र नेतृत्व तथा सामाजिक परिचालन

प्रारम्भिक कालमा शिकारी र कन्दमुल बटुल्ने समयमामहिला र पुरुषको नेतृत्वको स्तर बराबरी थियो । समाज दासयुगमा प्रवेश गरेपछि सम्पत्तीमा निजी स्वामित्वको सवालले महत्व पायो । त्यसपछि नै महिलाको नेतृत्वको अवस्था पुरुषको तुलनामा कमजोर बन्यो । ती समुदाय वा सङ्गठनभित्र अनुशासन कायम गर्न, सामाजिक मूल्य र मान्यताहरुको अवलम्बन गर्न, समुहिक वा व्यक्तिगत कामहरु गर्न तथा गराउन नेतृत्वको आवश्यकता हुन गयो । त्यस्तो नेतृत्वको रूपमा ती जातीय समूहमा 'प्रमुख' निर्वाचित भएर प्रशासन चलाउने परिपाटीको विकास भयो । यही वंशानुगत जातीय समूह व्यवस्थामा व्यक्तिगत सम्पत्तिको अवधारणाको विकास र कार्यान्वयन हुने क्रममा समाजका टाठाबाठाहरु ठूलो सम्पत्तिका मालिकका रूपमा स्थापित हुन गए । यसले गर्दा मानिसहरुमा असमानता बढ्दै गयो र धनी र गरिब अर्थात् शोषक र शोषित वर्गको समेत स्थापना हुन गयो (जोतोभ,१९८५) ।जब समाज दास युग हुँदै अगाडि बढ्यो तब पितृसत्तात्मक व्यवस्था

संस्थागत रूपमा विकसित हुँदै आएको पाइन्छ । समाजका हरेक क्रियाकलापहरूमा महिलाको नेतृत्वको भूमिकालाई कम महत्वका दृष्टिले हेर्दै आएको पाइन्छ । महिला भन्दा पुरुषले बढी अवसर र प्राथमिकता पाउँदै जाँदा महिला विभिन्न हक अधिकारबाट वञ्चित बन्दै गए । मानव इतिहासको सुरुआतसँगै महिला र पुरुषबीच असमान शक्ति सम्बन्ध विकसित भएको पाइन्छ । पश्चिमी मुलुकहरूमा औपचारिक रूपमा महिलावादी नेतृत्वको विकास महिलावादी आन्दोलनको सुरुवातसँगै भएको पाइन्छ । केही अपवादबाहेक महिलावादी लेख सन् १६३० देखि छापिएका थिए र यस्तो निरन्तरताक्रमश बढाउँदै लगेको पाइन्छ । विभिन्न कालखण्डमा महिलाको स्थिति र अवस्थाको बारेमा जागृत भई महिला हकहित र अधिकारको आवाज उठ्दै आएको पाइन्छ । त्यसैले महिलावादी आन्दोलनमा नेतृत्व देखापरेको पाइन्छ । सन १७८० र १७९० को बिचमा जतिबेला अमेरिका र फ्रान्स स्वतन्त्रता सङ्ग्राम सम्बन्धी चर्को विवादको सँगसँगै दासत्व प्रथाको अन्त्यका लागि ढोकाहरू घचघच्याइएका थिए । त्यसैबेला नेतृत्वका लागि महिलावाद आन्दोलनले चरमसीमा लियो (रिटजर। २०००) ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा सर्वप्रथम महिलाहरूको एक कमिसन १९४६ मा गठन भयो । जसले संयुक्त राष्ट्रसंघको आर्थिक र सामाजिक परिषद सँग सम्बन्धित भएर काम गर्‍यो । संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९७० देखि १९८५ सम्म महिला शताब्दी घोषणा गर्‍यो । जुन महिला सम्बन्धि विभिन्न संघसंस्था खोली महिला माथिका विभिन्न विभेदको पक्षमा वकालत गर्न कोसेढुङ्गा सावित भयो (घिमिरे, २०६४) । अमेरिकामा दासताको विरुद्ध महिलाद्वारा गरिएको आन्दोलनको नेतृत्व एलिजावेथ स्टान्टन र लुसियाक मटइरा द्वारा न्यूयोर्कमा महिला सम्मेलन गरिएको थियो । फलत महिला सम्मेलनले महिलाको राजनीतिक, कानुनी र व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा आधारित भएको पाइन्छ । यो आन्दोलनले दासताको विरुद्धमा मतदान गर्ने अधिकार, महिलाका आधारभूत अधिकार र रोजगारी आदि विषयलाई जोड दिएको पाइन्छ । सन् १९५३ मा प्रकाशित सिमोन द वोउवारको “दी सेकेण्ड सेक्स” पुस्तक नै महिलाको बारेमा लेखिएको पहिलो एकेडेमिक पुस्तक थियो । महिला मुक्ति आन्दोलनको नेतृत्वलाई सैद्धान्तिक आधार प्रदान गर्ने युगान्तकारी दस्तावेजको रूपमा अगाडि आएको थियो । सन् १९६० मा सुरु भएको महिला आन्दोलन विश्वका विभिन्न क्षेत्रमा प्रभाव पार्न सफल भयो । यसपछि महिलाको संगठन बनाउनु पर्ने महसुस गरेर सन् १९६६ मा नेशनल अर्गनाइजेसन फर ओमन नामक संस्था वेटि फ्रिडामको अध्यक्षतामा वार्सिटन डि सि मा

स्थापना भयो (चौलागाई, श्रेष्ठ र सापकोटा, २०६६) । विभिन्न ठाउँमा महिला संगठनहरू स्थापना भए । त्यसैले वर्तमान समयमा पनि विभिन्न सिद्धान्त र विषय अन्तर्गत समेटिएका र स्वतन्त्र महिलावादीहरू विभिन्न संघ संस्थाहरू, महिला हकहित, अधिकार, स्वतन्त्रता, स्वायत्तताका लागि आन्दोलनरत छन् (मार्शल, २००४) । महिलालाई सामाजिक सांस्कृतिक मान्यताले समाजमा निर्दिष्ट कार्य विभाजनको स्वरूप निर्धारण गर्छ भन्ने मान्यता यसमा रहेको छ । उनीहरू पुरुष सरह सबै प्रकारका कार्य गर्न स्वतन्त्र छैनन् त्यसैले उनीहरूको स्वतन्त्रतालाई बढवा दिन सके महिला मुक्तिका नेतृत्वका प्रयासहरू सार्थक रहन सक्छन् भन्ने मान्यता राख्दछ (रीटजर, १९९६) ।

विश्वमा भएको महिलावादि आन्दोलनको प्रभाव नेपालमा पनि पर्यो । फलस्वरूप विभिन्न नीति र कार्यक्रमहरू सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाको प्रयासमा स्थापना गरि कार्यान्वयनमा पाइलाहरू चालिदै गए (घिमिरे, २०६४) । नेपालको सन् १८१४ मा सुरु भएको नालापानीको युद्धमा महिलाहरू पुरुष सरहकोनै नेतृत्व गरेका थिए । महिलाको नेतृत्व सम्बन्धमा वि.स.१९५१ मा नेपाली महिलाहरूले छुट्टै कमिटी गठन गरेका थिए । जसमा पहिले आदर्श महिला समाजको गठन भयो । यसपछि वि.स. १९५८ मा नेपाल महिला संगठन उस्तै नेपालमा महिला नेतृत्वको संस्थागत विकास गर्ने प्रयास वि.स. २००४ सालमा काठमाडौंमा मंगलादेवी सिंहको अध्यक्षतामा नेपालमा महिला संघको गठन भएको थियो । निरंकुश राणा शासनको विरुद्धमा भोजपुर मजुवाकी योगमाया न्यौपानेले आध्यात्मिक धाराबाट राणा शासनको विरोध गर्दै महिलाको तर्फबाट नेतृत्व गरेकी थिइन् फलस्वरूप जेलपनि परेकी थिइन् । नेपाली महिलाको आन्दोलनको नेतृत्वमा जेल पर्ने महिला योगमाया न्यौपाने हुन (तुम्बाहाङ्गे, २०६३) । त्यसपछि काठमाडौंमा रेवन्तकुमारी र मंगलादेवी दुवैको संयुक्त प्रयासमा नेपाल महिला संघको गठन भयो । यी दुवैको संगठनले नेपालमा राणा शासन विरुद्ध दवाव दिने र महिला नेतृत्वको विकास गर्ने कार्य गरे । सन् १९७५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको महिला दशकको रूपमा मनाउने निर्णय गरेपछि नेपालमा पनि मनाइयो । सन् १९७७ मा नारी सेवा समितिको गठन भएपछि महिलाहरूका सबै संगठनलाई एउटै छातामुनी राख्ने प्रयास गरियो । सन् १९८७ मा महिला विकास शाखा श्रम तथा समाज कल्याण मन्त्रालय स्थापना गरियो (चौलागाई, श्रेष्ठ र सापकोटा, २०६६) ।

नेपालमा वि.स. २०४७ को जनआन्दोलन पछि महिलाहरूको निर्णय क्षमता लाइ बढाउने उनिहरूमा नेतृत्व क्षमताको विकास गराउने भनि महिलाहरूको हक हितको लागि विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरू खोलिएका छन् तैपनि महिलाहरूको स्थितिमा सुधार आउन सकेको छैन (चौलागाईं,श्रेष्ठ र सापकोटा, २०६६) ।

नेपालमा वि.स.२०६२-६३ को जनआन्दोलनमा महिलाहरूले पनि सक्रिय सहभागिता जनाएको स्थिति देखिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ भाग-३ को धारा-२० मा महिलाको हकको व्यवस्था गरेको छ र महिलाहरूको उत्थानका लागि ४५ प्रतिशतलाई शत प्रतिशत मानि ३३ प्रतिशत महिलाका लागि आरक्षण सिटको व्यवस्था गरेको छ । जनआन्दोलन भाग-२ को समाप्तिपछि हाल संविधान सभामा महिला सभासदको सङ्ख्या १७२ (२९.९प्रतिशत) जना हुनु एकत महिलाहरूको तर्फबाट प्रतिनिधि जनाएकोले निर्णय प्रक्रियामा कम पहुँच भएको साथै राज्यले महिलाहरूको उत्थानमा न्युन कार्य गरेको पाइन्छ ।

२.३ पूर्व साहित्यको समिक्षा

मेहता (१९९६) ले भारतका महिलाको अवस्था र कानून बारेमा विश्लेषण गरेका छन् । भारतीय महिलाको बारेमा विश्लेषण गरेका छन् । भारतीय महिलाको अवस्थालाई सबल बनाउन, पीडित दूर्बल र शोषित भारतका नारीको उत्थान, विकास र जीवनस्तर उकास्नका लागि कानुनी अधिकारको जानकारी गराउँदै विद्यमान अधिकार लिनका लागि सङ्घर्ष गर्न आग्रह गरेका छन् । हिन्दु धर्ममा आधारित पितृसत्तात्मक समाज भएकाले पुरुषका तुलनामा भारतका महिलाको अवस्था कमजोर रहेको छ ।

लम्साल (२०६४) ले मकवानपुर जिल्लाको मर्कनछौली गा.वि.स. लाई आफ्नो अनुसन्धानको क्षेत्र बनाएका छन् । उनले पनि उक्त गा.वि.स. मा रहेका जनजाति महिलाहरूको घरायसी निर्णय प्रक्रियाको बारेमा आफ्नो अनुसन्धान गरेका छन् । उनका अनुसार सामाजिक,आर्थिक, सांस्कृतिक विविधता रहेको यस समाजमा शिक्षित महिलाहरूको संख्या निकै कम रहेको पाइन्छ, यसले गर्दा महिलाहरूको स्थिति सन्तोषजनक पाइदैन ।

बुढाथोकी (सन् २००८) ले आफ्नो शोधपत्र वुमन पार्टिसिपेसन इन हाउसहोल्ड डिसिजन मेकिङमा धादिङ जिल्लाको फूलखर्क गा.वि.स. का गुरुङ, क्षेत्री र सार्की जातिका विवाहित

महिलाहरूको तुलनात्मक रूपमा घरायसी निर्णयको प्रक्रियामा उनिहरूको सहभागितालाई समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट अध्ययन गरेका छन् । सार्की समुदायमा महिलाहरू बढी कृषि कार्यमा संलग्न रहेको उनले बताएका छन् । यी समुदायमा बढी निरक्षर रहेकाले उनिहरूको घरायसी निर्णय प्रक्रियाको साथै उनिहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थामा त्यति सन्तोषजनक रहेको पाईदैन । गुरुङ समुदायका महिला भन्दा क्षेत्री समुदायका महिला बढी शिक्षित रहेका यस गा.वि.स.मा सार्की समुदायका महिलाले भने पढ्दा पढ्दै पढाइलाई निरन्तरता नदिइ बिचमै छाडेको पाइयो । जनजातिमहिलाहरूको घरायसी निर्णयको प्रक्रियामा न्यून सहभागिता रहेको र उनिहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था पनि निकै नै नाजुक रहेको बताइएको छ ।

वराल (सन् २०१२) ले आफ्नो शोधपत्र वुमन्स रोल इन हाउसहोल्ड डिसिजन मेकिङ मा कास्की जिल्लाको पुरनचौर गा.वि.स. का ग्रामिण महिलाहरूको घरायसी निर्णयको प्रक्रियामा उनिहरूको भूमिका कस्तो रहेको छ भनि अध्ययन गरेकी छिन् । उनले यस अध्ययनमा पुरनचौर गा.वि.स.मा रहेका महिलाहरूलाई तुलनात्मक रूपमा पुरुषहरूसँग अध्ययन गरी हेर्दाखेरी महिलाहरू भन्दा पुरुषहरूनै अगाडी पाएकी छिन् ।

तुलाचन (२०१२) ले ललितपुर जिल्लाको चापागाउँ गा.वि.स. भ्यालुडटारमा बसोबास गर्ने महिलाहरूको पशुचौपाया उत्पादन तथा घरायसी व्यवस्थापनमा कस्तो खालको लैङ्गिक भूमिका रहेको छ भनि अध्ययन गरेकी छिन् । यस क्षेत्र पूर्णरूपमा खेतिपाति तथा पशुपालनमा आधारित रहेको पाइन्छ । उनले यस क्षेत्रमा वाह्रमण, क्षेत्री, मगर तथा जनजाति जातिका बारेमा महिलाहरूलाई लक्षित गरी पुरुष र महिलाहरूमा खेतीपाती लगाउने, पशुचौपाया किन्ने तथा अरु लेनदेनका व्यवहार सम्बन्धमा अध्ययन गरेकी छिन् जसमा पुरुषलेनै मुख्य भूमिका खेलेको पाइएको छ ।

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार पुरुष साक्षरतादर ७५.१ प्रतिशत र महिला साक्षरतादर ५७.४ प्रतिशत रहेको छ । शिक्षा र निर्णय क्षमता एक अवस्थामा सम्बन्धित हुन्छन र शिक्षाले निर्णय क्षमतालाई बढावा दिएको हुन्छ । जनजातिवर्ग भनेको हिन्दुहरूबीचकै शिल्पी या पेसागत जातहरू हुन । जनजातिशब्दलाई परम्परागत रूपमा सबभन्दा तल्लो जात जनाउने र अपमानजनक अर्थ राख्ने शब्दको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । जातिय विभेदले

गर्दा उनीहरू सामाजिक रूपमा बहिष्कृत छन्, आर्थिक रूपमा विपन्न छन् र राजनीतिक रूपमा सिमान्तकृत छन् (थापा, २०६६) ।

पैत्रिक सम्पत्तिमा समान अधिकार नहुनु, महिलालाई सन्तान जन्माउने औजारका रूपमा हेरिनु, छोरी जन्मिदा आमा र छोरीलाई हेला गरिनु र स्याहार नगरिनु, छोरा भन्दाभन्दै धेरैसन्तान जन्माउन बाध्य पारिनु, दाईजो प्रथाका कारण हेला गरिनु, बालविवाह र बहुविवाह लादिनु जस्ता घरायसी विभेद र शोषणमा जनजाति महिला पिल्सिरहेका छन् । वर्गीय उत्पीडनमा पर्नुका साथै जनजाति समुदायकै पुरुषबाट शोषित छन् (तामाङ, सन् २००४) ।

शर्मा (२०६५) ले स्याङ्जा जिल्लाको वाहाकोट गा.वि.स. का दमाई जातिको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था र बालिघरे प्रथाको बारेमा अध्ययन गरेका छन् । यसमा दमाई जातिको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक र राजनीतिक अवस्थाबारे अध्ययन गरेका छन् । सो स्थानमा जनजातिहरू साह्रै विपन्न अवस्थामा रहेका विद्यालयमा पढ्ने प्रवृत्ति कमि रहेको, जीवन निर्वाहको आधार कृषि भएतापनि खेतिपातिबाट गुजारा गर्न नसक्ने अवस्था भएकाले युवाहरू वैदेशिक रोजगारमा गएको र हाल आएर बालबालिकाहरूलाई विद्यालय पठाउने र राजनीतिक निर्णयप्रक्रियामा चासो राख्ने बानी बढ्दै गईरहेको कुरा शोधकर्ताले उल्लेख गरेका छन् ।

उपरोक्त अध्ययन तथा कृतिहरूले महिलाको निर्णय प्रक्रियासँग सम्बन्धित विभिन्न विधागत पक्षबाट केलाउने प्रयत्न भएको पाइएको छ । महिलाको निर्णय प्रक्रिया र भूमिका बारेमा भिन्न भिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको भए तापनि वास्तविक जनजाति महिलाहरूको निर्णय क्षमता र भूमिकालाई अनुसन्धान प्राप्त नभएको परिस्थितिमा यो सोधकार्य अगाडि बढाउने जमर्को गरिएको छ ।

२.४ अवधारणागत खाका

प्राकृतिक रूपमा रहेको पुरुषसँग लिङ्ग र महिलासँग योनी हुनु प्राकृतिकलिङ्ग रहेको फरक हो र यसलाई हटाउन गाह्रो पर्छ । तर प्राकृतिक लिङ्गलाई आधार बनाएर समाजले महिला र पुरुषलाई जुन फरक भूमिक दिएको अर्थात् लैंगिक भूमिकालाई पुरुषप्रधान समाजले आफ्नो फाइदाको लागि हतियार बनाएको छ । नेपालको सामाजिक संरचनाभित्र पितृसत्ता र वर्णव्यवस्था रहेको छ । जसले गर्दा महिलाको निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव परेको छ । त्यसमा

पनि जनजाति महिलाको घरायसी निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने गएको देखिन्छ । घरायसी निर्णय प्रक्रियाको पारिवारिक, आर्थिक र सामाजिक पक्षमा निर्णय क्षमता कस्तो छ भनि हेर्न खोजिएको छ । पारिवारिक पक्ष अन्तर्गत योजना बनाउन, जन्म, जन्मान्तर, शिक्षा र विवाहमा निर्णय क्षमता कस्तो छ भनि हेर्न खोजिएको छ । आर्थिक पक्ष अन्तर्गत पेशा, व्यवसाय र वस्तु किनबेचमा निर्णय प्रक्रिया कस्तो छ भनि हेर्न खोजिएको छ । सामाजिक पक्ष अन्तर्गत सामाजिक कार्य, धार्मिक कार्य र नेतृत्व क्षमतालाई हेर्न खोजिएको छ र महिलाको घरायसी नेतृत्व प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्वहरू शिक्षा, उमेर, परिवारको किसिम, पेशा, सम्पत्ति, दाइजो र लिङ्ग रहेका छन् ।

जनजाति महिलाको घरायसी निर्णय प्रक्रिया सम्बन्धी अवधारणागत खाका

Dependent Variables

पितृसत्ता र वर्णव्यवस्थाको प्रभाव
जनजाति महिलाको घरायसी निर्णय प्रक्रिया

Independent Variables

माथिको अवधारणागत खाकाबाट के कुरा प्रष्ट हुन्छ भन्ने जनजाति महिलाहरूको घरायसी निर्णय क्षमता प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने चलहरू पितृसत्ता र वर्णव्यवस्थाको प्रभाव रहेको छ भन्ने अचलहरू मध्ये पारिवारिक पक्ष, आर्थिक पक्ष र सामाजिक पक्षहरू आदि रहेका छन् ।

अध्यायतीन

अध्ययन विधि

कुनै पनि अनुसन्धान कार्यमा अनुसन्धानको पद्धतिले महत्वपूर्ण भूमिका खेलको हुन्छ । अनुसन्धानमा उपयुक्त विधि अपनाई आफ्नो उद्देश्य उन्मुख हुन अति आवश्यक छ । अनुसन्धानको विश्वसनीयता र प्रभावकारिता कति छ भन्नका लागि त्यो अनुसन्धान कति व्यवस्थित विधिबाट गरिन्छ, र त्यो विधि लक्ष्यित उद्देश्य हासिल गर्न सार्थक रहन्छ भन्ने कुरामा भर पर्दछ। त्यसैले यस अध्यायमा अध्ययनलाई वैज्ञानिक र व्यवस्थित बनाउनको निम्ति अध्ययनक्षेत्र छनोटको औचित्य, अनुसन्धानको ढाँचा, तथ्याङ्कको स्रोत एवं प्रकृति, तथ्याङ्क संकलनका विधिहरू, समग्र र नमूना, तथ्याङ्कको विश्वसनीयता एवम् प्रमाणिकता, तथ्याङ्कको विश्लेषण एवम् प्रस्तुतीकरण गरिएको छ ।

३.१ अध्ययन क्षेत्र छनोटको औचित्य

प्रस्तुत शोधपत्र नेपालको गण्डकी प्रदेश अन्तर्गत पर्ने विरुवा गाउँपालिका, वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जामा सिमित रहेको छ । विरुवा गाउँपालिका सदरमुकाम स्याङ्जा बजारको घुम्तीदेखि करिब १० कि.मि. उत्तरपूर्वमा अवस्थित रहेको छ । यस वडामा गुरुङ, मगर, तामाङ, कामी, दमाई, सार्की आदि जाति बसोबास गर्दछन् । यस अध्ययनमा जनजातिमहिलाहरूलाई मात्र समावेश गरिएको छ । यस वडामा स्थलगत अवलोकन गर्दा महिलाहरूको पारिवारिक निर्णय क्षमता कमजोर देखिएको र यस सन्दर्भमा विरुवा गाउँपालिका, वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाका जनजाति महिलाहरूको बारेमा कुनै पुस्तक प्रकाशन नभएको परिप्रेक्ष्यमा जनजाति महिलाहरूको घरायसी निर्णय प्रक्रिया के कस्तो छ, भन्ने कुरा जान्ने उत्सुकता हुनाका साथै ती जातिका मानिसहरूको दैनिक जीवन के कसरी चलिरहेको छ, र पारिवारिक निर्णय प्रक्रियालाई कुन कन तत्वहरूले प्रभाव पारेका छन् भन्ने बारेमा अध्ययन गर्ने उत्सुकताले गर्दा यो क्षेत्रको छनोट गरिएको हो । अनुसन्धानकर्ताले विस्तृत अध्ययन गरी जनजाति महिलाहरूको निर्णय लिने क्षमता बारेमा जानकारी लिएकोछ । यसबाट जनजाति महिलाहरूको निर्णय लिने क्षमताको स्थितिलाई उजागर गर्नेछ।

३.२ अनुसन्धान ढाँचा

यस अध्ययनको मुख्य जोड विरुवा गाउँपालिका, वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाकाजनजाति महिलाहरुको निर्णय प्रक्रियासँग सम्बन्धित तथ्य सम्बन्धी अध्ययन गर्नु रहेको छ । तसर्थ अध्ययनको ढाँचा वर्णनात्मक एवं अन्वेषणात्मक अनुसन्धान विधि छनौट गरिएको छ । वर्णनात्मक विधिले जनजातिमहिलाहरुको निर्णय क्षमताको सुक्ष्म विश्लेषण गरी सुमदायमा यसले पारेको प्रभावलाई विश्लेषण गर्नेछ । अन्वेषणात्मक विधिले जनजाति महिलामा निर्णय प्रक्रिया सम्बन्धी धारणा बुझ्नमा सहयोग गर्ने छ ।

३.३ तथ्याङ्कको स्रोत एवं प्रकृति

स्तरीय सोधकार्यका लागि तथ्याङ्कको आवश्यकता पर्दछ । यथार्थता प्रष्ट्याउनका निमित्त सोध सहि तयार हुन तथ्याङ्क आवश्यक हुन्छ । तसर्थ अध्ययनको उत्कृष्ट परिणमको लागि त्यस अध्ययनमा अपनाईएको तथ्याङ्क संकलन विधिमा भर पर्छ । साथै आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित क्षेत्रमा बसोबास गरी त्यहाँका वासिन्दाहरूसँग आत्मियता तथा विश्वासपूर्ण वातावरणमा सम्बन्ध कायम राखी अध्ययनलाई अगाडि बढाउने प्रयास गरिएको छ । जुन कार्यका लागि अनुसन्धानकर्ताले निम्न स्रोत प्रयोग गरेका छन् । यस अध्ययनमा मात्रात्मक र गुणात्मक तथा प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कहरुको संकलन गरिएको छ ।

३.४ समग्र र नमूना

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ का अनुसार विरुवा गाउँपालिका, वडा नं. ३ को जनसंख्या १८९६ रहेको छ । जहाँ जम्मा ४४६ घरधुरी संख्या रहेको छ भने जसमध्ये जनजातिको घरधुरी संख्या १२० रहेको छ । अनुसन्धानकर्ताको प्राथमिक अवलोकन अनुसार उक्त क्षेत्रमा जनजातिहरुको १२० घरधुरी रहेकाले प्रत्येक घरधुरीले प्रतिनिधित्व गर्न सघन गणना गरिएकोछ । तसर्थ उत्तरदाता छान्ने विषयमा उद्देश्यमूलक नमूना छनौट विधि प्रयोग गरी १२० घरधुरी अन्तर्गत प्रत्येक घरका एक/एक जना महिला पर्ने हिसाबले ६० जना विवाहित महिलाहरुलाई नमूनाको रूपमा छनौट गरिएको छ । यस अध्ययनमा जनजातिपरिवारका १६ देखि ६० वर्ष उमेरका विवाहित महिलाहरुलाई प्रतिनिधिको रूपमा चयन गरिएको छ । प्राप्त गर्न खोजेका उद्देश्यहरुलाई आधार मानी सरल तरीकाले अर्न्तवार्ता अनुसूचितयार गरी उत्तरदाताहरूसँग तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलनका विधिहरु

क) प्राथमिक स्रोत

यस अन्तर्गत अर्न्तवार्ता अनुसूचि, समूह छलफल,वैयक्तिक अध्ययन विधि प्रयोग गरिएको छ ।

अर्न्तवार्ता अनुसूची

अनुसन्धानकर्ताले प्राप्त गर्न खोजेको उद्देश्यलाई आधार मानी सरल तरीकाले अर्न्तवार्ता अनुसूचि बनाएर उत्तरदाता समक्ष पेश गरिएको छ । घरायसी निर्णय क्षमतासँग सम्बन्धित महिलाहरुको विविध अवस्था बुझ्ने उद्देश्य लिई खुल्ला अर्न्तवार्ता अनुसूचि तयार गरिएको छ र त्यसैका आधारमा आवश्यकता अनुसार तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

समूह छलफल

यस अन्तर्गत विरुवा गाउँपालिका, वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाका आमा समूहका सदस्यहरु,स्थानिय सामाजिक कार्यकर्ता, समाजसेवी महिलाहरुसँग जनजाति महिलाहरुको निर्णय क्षमताका बारेमा छलफल गरिएको छ ।

वैयक्तिक अध्ययन

वैयक्तिक अध्ययन गर्नुको उद्देश्यलाई अभि छर्लङ्ग र प्रष्ट पार्नको लागि हुन्छ । यस अध्ययनमा जनजातिमहिलाहरुका अध्ययन गर्ने सिलसिलामा केही घटना छनौट गरिएको छ । यी पात्रहरु वास्तवमा यो समाजका नमूना पात्रहरु हुन । यी पात्रहरुको व्यक्तिगत अध्ययनबाट जनजाति समाजको प्रतिनिधित्व हुन्छ । यस्तो व्यक्तिगत अध्ययनले यो समुदायको मात्र नभएर सिङ्गो देशकै जनजाति महिलाहरुको प्रतिनिधित्व गर्न सक्दछ ।

ख) द्वितीय स्रोत

यस अन्तर्गत जनजातिमहिलासँग सम्बन्धित नीति, लेख, रचना, घटना, पत्रपत्रिका, गाउँपालिका प्रतिवेदन आदि अभिलेखहरु प्रयोग गरिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्कको विश्वसनियता एवं प्रमाणीकता

अनुसन्धानकर्ता सम्बन्धित क्षेत्रमा नै बसि आफै तथ्याङ्क संकलन गर्ने एवं विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित व्यक्तिसँग सल्लाह, सुझाव लिएर काम गर्ने हुदा विश्वसनियता हुनेछ । भने आफ्नो उद्देश्य अनुरूप तथ्याङ्क संकलन गरिने हुँदा गलतलाई सकभर हुन दिइएको छैन । प्रस्तुत तथ्याङ्कबाट आएको निष्कर्षमा प्रमाणीकता हुनेछ । प्राथमिक तथ्याङ्कलाई बढी प्राथमिकता दिँदै संकलित तथ्याङ्कहरूलाई सरल तरीकाबाट प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

३.७ तथ्याङ्कको विश्लेषण एवं प्रस्तुतीकरण

शोधकार्यमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने तथ्याङ्कलाई दुई किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ । अधिकांश वर्णनात्मक रहेका छन् भने आवश्यकता अनुसार तालिका र वृत्त चित्रबाट तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्यायचार

पारिवारिक,आर्थिक अवस्था र महिलाको निर्णय क्षमता

यस अध्यायमा उत्तरदाताकोजनसांख्यिक पक्ष अन्तर्गत उमेर, शिक्षा, सामाजिक पक्ष अन्तर्गत धर्म, वैवाहिक स्थिति र आर्थिक पक्ष अन्तर्गत पेशाका बारेमायथार्थ स्थिति प्रस्तुत गरिएको छ भने पारिवारिक र आर्थिक अवस्थामा महिलाको निर्णय क्षमता समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१ जनसांख्यिक, सामाजिक तथा आर्थिक विशेषताहरु

उमेर, शिक्षा, आर्थिक अवस्था आदिको कारणले मानिसको सामाजिक, राजनीतिक एवं सास्कृतिक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाईन्छ । महिलाहरु निर्णय प्रक्रिया क्षमतामा पछाडि पर्नु र पुरुषप्रदान समाजबाट सामाजिक रुपमा दवाइनुको पछाडी उमेर, शिक्षा तथा आर्थिक तत्वले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

४.१.१ उमेर

यस अध्ययनसँग केन्द्रीत क्षेत्रका समुदायका महिलाहरुको जनसंख्यालाई उमेरगत रुपमा जम्मा ४ समुहमा विभाजन गरिएको छ ।

तालिका ४.१

उमेरका आधारमा उत्तरदाता

उमेर विवरण	संख्या	प्रतिशत
२० वर्ष भन्दा कम	८	१३.३३
२१-३० वर्ष	२०	३३.३३
३१-४० वर्ष	१९	३१.६६
४० वर्ष भन्दा माथि	१३	२१.६६
जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ४.१ अनुसार २१-३० वर्ष उमेरका उत्तरदाताहरूको संख्यासबैभन्दा बढि २० रहेको छ जुन कुल संख्याको ३३.३३ प्रतिशत हुन आउँछ। ३१-४० वर्षका उत्तरदाताहरूको संख्या १९ रहेको छ जुन कुल संख्याको ३१.६६ प्रतिशत हुन आउँछ। ४० वर्ष भन्दा माथि उमेरका उत्तरदाताहरूको संख्या १३ रहेको छ जुन कुल संख्याको २१.६६ प्रतिशत हुन आउँछ। २० वर्ष भन्दा कम उमेरका उत्तरदाताहरूको संख्या ८ रहेको छ जुन कुल संख्याको १३.३३ प्रतिशत हुन आउँछ। यस तथ्यांकबाट यस अनुसन्धानमा धेरै उत्तरदाताहरू २१-३० वर्ष उमेरका रहेका देखिन्छन्।

४.१.२ शिक्षा

शैक्षिक दृष्टिले नेपालका महिलाहरू पुरुषको तुलनामा पछि नै रहेका छन् यसको प्रमुख कारण पुरुष प्रधान समाजलाई नै लिन सकिन्छ। पुरातन सोंच तथा विवाह संस्थामा महिला विवाह भएपछि पुरुषको घर जानुपर्ने संस्कारले गर्दा पनि महिलाको शिक्षामा पुरुषको तुलनामा कमि नै रहेको देखिन्छ। अध्ययन स्थलका महिलाहरूको शैक्षिक स्थितिलाई निम्न तालिकाबाट प्रष्ट पार्न खोजिएको छ।

तालिका ४.२

शैक्षिक विवरणका आधारमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
निरक्षर	२९	४८.३३
साक्षर	२४	४०
एस.एल.सी. पास	६	१०
आई.ए. भन्दा माथि	१	१.६६
जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ४.२ अनुसार अनुसन्धानको क्रममा छानिएका उत्तरदाताहरूमध्ये २९ जना निरक्षर रहेका छन् जुन कुल संख्याको ४८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ। २४ जना साक्षर रहेका छन् जुन कुल संख्याको ४० प्रतिशत हुन आउँछ। ६ जना एस.एल.सी.पास रहेका छन् जुन कुल

संख्याको १० प्रतिशत हुन आउँछ । १ जना आई.ए.पास रहेका छन् जुन कुल संख्याको १.६६ प्रतिशत हुन आउँछ ।

स्थलगत अध्ययन एवं अर्न्तवार्ता अनुसूचिबाट जानकारी भए अनुसार समग्रमा भन्नुपर्दा निरक्षर र साक्षर शैक्षिक स्तर भएका महिलाहरुको संख्या बढि रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी एस.एल.सी. पास र आई.ए. भन्दा माथि शैक्षिक स्तर भएका महिलाहरुको संख्या न्युन रहेको देखिन्छ । विश्व परिवेशमा र नेपालमा बढ्दै गरेको महिला आन्दोलनका कारण महिलाले पनि पढ्नुपर्छ घरभित्रको काममा मासिमित रहनु हुँदैन भन्ने केही जनचेतना आएको पाइन्छ ।

४.१.३ पेशा

यस समुदायका अधिकांश महिलाहरु कृषि पेशामा लागेका पाईयो । उत्पादनशिल क्षेत्रमा महिलाहरुको कम पहुँच रहेको पाईयो जुन तलको तालिका ४.३ बाट प्रष्ट हुन्छ ।

तालिका ४.३

पेशागत विवरणका आधारमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
कृषि	१८	३०
गृहिणी	९	१५
व्यापार	७	११.६६
सेवा	२	३.३३
मजदुरी	२३	३८.३३
अन्य	१	१.६६
जम्मा	६०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ४.३ अनुसार विरुवा गाउँपालिका वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जामा गरिएको जनजाति महिलाहरुको निर्णय प्रक्रिया सम्बन्धमा गरिएको यस अनुसन्धानमा उत्तरदाता महिलाहरुको शैक्षिक स्थितिको सन्दर्भमा चर्चा गर्दा २३ जना मजदुरी पेशा अपनाएको पाईयो जुन कुल संख्याको ३८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । १८ जना महिलाहरु कृषि पेशामा

संलग्न रहेको पाईयो जुन कुल संख्याको ३० प्रतिशत हुन आउँछ । त्यसैगरी ९ जनाले गृहिणी पेशा अपनाएको पाईयो जुन कुल संख्याको १५ प्रतिशत हुन आउँछ । ७ जनाले व्यापार पेशा अपनाएको पाईयो जुन कुल संख्याको ११.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । त्यसैगरी २ महिलाहरुसेवा क्षेत्रतिर लागेको पाईयो जुन कुल संख्याको ३.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । यस्तै अन्य पेशामा लाग्नेको संख्या १ रहेको जुन कुल संख्याको १.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । यहाँ अन्य पेशामा लाग्ने महिला वैदेशिक रोजगारमा गएको पाईन्छ ।

स्थलगत अध्ययन एवं अर्न्तवार्ता र प्रश्नावलीबाट प्राप्त जानकारी अनुसार पुरुषप्रधान समाज र महिलाहरुको शिक्षाको स्थिति राम्रो नभएकोले र जनजाति महिलाहरुको आफ्नो जग्गा नभएकाले पनि प्रायजसो महिलाहरुको मुख्य पेशा मजदुरी रहेको पाईयो । जग्गा हुनेले आफ्नो जग्गामा खेतिपाति गर्ने गरेको र जग्गा नहुनेले साहुँको जग्गा अधियामा गरेको जानकारीमा आएको छ । तर वर्षभरी खेतिपाति गरेपनि ६ महिनाभन्दा बढी खान नपुगेपछि केही महिना मजदुरी गर्न गाउँ तथा कतिपय महिलाहरु शहरमा आउने गरेको पाईन्छ । कतिपय महिलाहरु डोकोमा मौसम अनुसारका तरकारी तथा फलफूलहरु बेच्ने काम गरेका छन् । थोरैमात्र महिलाहरु सेवा पेशामा लागेका छन् । जुन कार्यालयहरुमा सहायोगी भएर काम गरेको पाईन्छ । यस विरुवा गाउँपालिका वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाका कतिपय भूमिहिन जनजातिहरु विभिन्न कृषि पेशाहरु जस्तै : बङ्गुर पालन, कुखुरा पालन आदिमा लागेको पाइन्छ भने महिलाहरु साहुको घरमा मजदुरी समेत गर्ने गरेको पाइन्छ ।

४.१.४ धर्म

नेपाल बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, बहुजातिय र बहुधार्मिक विशेषता भएको मुलुक हो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले नेपाललाई धर्म निरपेक्ष मुलुक भनी घोषणा गरेको छ । चित्र ४.१ बाट विरुवा गाउँपालिका वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाका जनजाति महिलाहरु कुन कुन धर्म मान्ने गर्दछन् भन्ने कुरा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र ४.१ धर्मका आधारमा उत्तरदाता

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

चित्र ४.१ अनुसार कुल ६० जना जनजाति महिलामा हिन्दु धर्म मान्ने ५६ जना जुन कुल संख्याको ९३.३३ प्रतिशत हुन आउँछ र क्रिश्चियन धर्म मान्ने ४ जना जुन कुल संख्याको ६.६६ प्रतिशत हुन आउँछ। समुह छलफलबाट प्राप्त जानकारी अनुसार धर्मगत आधारमा निर्णय प्रक्रिया फरका रहेको देखिन्छ। हिन्दु धर्म मान्ने परिवारमा महिलाहरुको घरायसी निर्णय प्रक्रिया क्षमता बढी प्रभावकारी रहेको पाइयो।

४.१.५ वैवाहिक स्थिति

विवाहपछि एक महिला छोरीको रूपमा मात्र नरहेर कसैकी पत्नी, कसैकी बुहारी, कसैकी आमा, कसैकी भाउजुको रूपमा उसको भूमिकाको रूपमा परिणत हुन्छ साथै उनिहरुको कर्तव्य र दायित्वमा पनि परिवर्तन आएको हुन्छ। विवाह एक सामाजिक संस्था हो। विवाहपछि महिलाहरुको भूमिकामा परिवर्तन आउने गर्छ। शोध केन्द्रित समुदायका महिलाहरुको वैवाहिक स्थितिको बारेमा तलको तालिका ४.४ मा देखाईएको छ।

तालिका ४.४

वैवाहिक विवरणका सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
भर्खर विवाह भएको	६	१०.००
सम्बन्ध विच्छेद	१	१.६६
श्रीमान विदेश गएका	१८	३०.००
श्रीमानसँग छुट्टिएर बसेको	७	११.६६
विधवा	४	६.६६
परिवारसँग बसेको	२४	४०.००
जम्मा	६०	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ४.४ अनुसार पविरारसँग बसेका महिलाको संख्यासबैभन्दा बढि २३ रहेको छ जुन कुल संख्याको ४० प्रतिशत हुन आउँछ । श्रीमान विदेश जाने महिलाको संख्या १८ रहेको पाईन्छ जुन कुल संख्याको ३० प्रतिशत हुन आउँछ । श्रीमानसँग छुट्टिएर बसेका महिलाको संख्या ७ रहेको छ जुन कुल संख्याको ११.६६ प्रतिशत हुनआउँछ ।त्यस्तैगरि भर्खर विवाह भएको महिलाको संख्या ६ जुन कुल संख्याको १० प्रतिशत हुन आउँछ ।विधवा महिलाको संख्या ४ रहेको जुन कुल संख्याको ६.६६ प्रतिशत हुन आउँछ र सम्बन्ध विच्छेद गरेका महिलाको संख्या १ रहेको पाईन्छ जुन कुल संख्याको १.६६ प्रतिशत हुन आउँछ ।

स्थलगत अध्ययन एवं अन्तरबार्ता अनुसूचिबाट जानकारी भएअनुसार प्रायः जनजाति महिलाहरुको श्रीमानहरु वैदेशिक रोजगारीमा जाने गरेको पाईन्छ । त्यस्तै गरी घरमा बस्नेहरुले घर बनाउने काम, काठका सामान बनाउने काम, हलो जोत्ने काम गरेको पाईन्छ । विहान बेलुकीको समयमा आफ्नै घरमा गाइवस्तु तथा बड्गुरहरुकोस्याहार सुसार काम गर्ने गरेको पाईन्छ । आफ्ना छिमेकीहरुलाई आवश्यक पर्ने हलो, जुवा, डोको, डालो आदि बनाउने काम गरेको पाइन्छ भने महिलाहरु दिउसो मजदुरी तथा कृषि काम र विहान बेलुकी घरधन्दाको काम गरेको देखिन्छ ।

४.१.६ विवाहको किसिम

विवाह एक धार्मिक संस्कार हो । जसअनुसार आफ्नो परम्परालाई निरन्तरता दिन विवाह गर्ने गरिन्छ । हिन्दु शास्त्रमा आठ किसिमका विवाह उल्लेख भएपनि अध्ययन क्षेत्रमा मुख्य दुई किसिमका विवाह भएको देख्न सकिन्छ । जुन चित्र४.२ बाट प्रष्ट हुन्छ ।

चित्र४.२

विवाहको किसिम सम्बन्धी विवरण

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

चित्र४.२ अनुसार विरुवा गाउँपालिका वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाका जनजाति महिलाहरूको विवाहको सन्दर्भमा चर्चा गर्नुपर्दा कुल ६० जना महिलामध्ये ३७ जना महिलाको प्रेम विवाह भएको जुन कुल संख्याको ६१.६७ प्रतिशत हुन आउँछ । २३ जना महिलाको मागि विवाह भएको जुन कुल संख्याको ३८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । माथिको तालिका अनुसार धेरै जसो जनजाति महिलाहरूको प्रेम विवाह भएको पाइन्छ ।

अर्न्तवार्ता अनुसूचि, समुह छलफल र वैयक्तिक अध्ययनबाट जानकारी पाएअनुसार जनजाति समुदायमा विवाहको क्रममा आफ्ना नातेदारहरू जस्तै भाउजु, छिमेकी साथि आदिले प्रेम विवाह गर्न मद्दत पुर्याएको देखिन्छ । फलस्वरूप परिवारको इच्छा नहुदा नहुदै भागेर श्रीमानको घरमा जाने पछि केहि दिनपछि परिवारले उक्त विवाहलाई स्विकार गरी छोरी

जवाँईलाई भित्राएको देखिन्छ तर कतिपय परिवारले भने लामो समयसम्म पनि नभित्राएको पनि देखिन्छ । तर मागि विवाहमा भने थोरै मात्र महिलाको ईच्छाअनुसार र प्राय महिलाको ईच्छा नहुदा नहुदै पनि जवरजवस्ती करकापमा पारेर विवाह गराएको पाइन्छ ।

४.२ पारिवारीक, आर्थिक अवस्था र महिलाको निर्णय क्षमता

अध्ययन क्षेत्रका महिलाको पारिवारीक र आर्थिक अवस्थाले निर्णय क्षमतामा के कस्तो प्रभाव पारेको छ निम्न प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२.१ मागी विवाह र निर्णय क्षमता

विवाह एक सामाजिक संस्कार हो जहाँ विहेपछि महिलाको भूमिकामा परिवर्तन आएको हुन्छ । विवाह पछि महिलाले श्रीमति, बुहारी, भाउजु, आमा आदिको भूमिका निभाउनु पर्ने हुन्छ । यहाँ तलको चित्र ४.३ बाट महिलाको मागी विवाहमा निर्णय क्षमता रहेनरहेको थाहा पाउन सकिन्छ ।

चित्र ४.३

मागि विवाह र निर्णय क्षमता सम्बन्धित विवरण

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

चित्र ४.३ अनुसार विरुवा गाउँपालिका वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाका मागी विवाह भएका कुल २३ जना महिलाहरूमध्ये ९ जना महिलाको विवाहको क्रममा सहमति भएको जुन कुल

संख्याको ३९.१३ प्रतिशत हुन आउँछ । १४ जनाको विवाहको क्रममा सहमति नभएको जुन कुल संख्याको ६०.८७ प्रतिशत हुन आउँछ ।

अन्तर्वार्ता अनुसूचि बाट जानकारी भएअनुसार यस वडाका प्राय जनजाति महिलाहरुको विवाहको निर्णय प्रक्रियादेखिनै उनिहरु निर्णयक्षमतामा पछि परेका छन् । जनजाति समुदायमा छोराको विहेमा छोरासँग विहेको अनुमति लिने गरिएको तर छोरीको विहेको सन्दर्भमा पुरुष घरमूलीनै बढि सक्रिय रहेको देखिएको छ । एक त पुरुषप्रधान समाज त्यसमा पनि जनजाति समुदायका जनजाति महिला आफ्ना अभिभावकले तोकेको व्यक्तिसँग विवस भएर विवाह गर्न वाध्य छन् ।

घटना अध्ययन एक : मागि विवाहका कारण निर्णय क्षमतामा परेको प्रभाव

म अहिले ४२ वर्षकी भएँ, मैले खेत किसानी गर्छु । परिवारमा ८ जना छन् । एक बुढा, एक छोरा, ५ छोरी र म । कान्छो छोरो अहिले ५ वर्षको भयो । छोराको आशमा नाति पाउने बेलामा पनि मैले छोरा पाए के गर्ने भन्दा लाज हुन्छ बुढाले नमानेपछि के गर्ने । मैले पढ्न पाइन त्यो बेला छोरीले पढ्ने चलन त्यती थिएन । मेरी आमा म १० वर्षकी हुँदा बच्चा जन्माउन नसक्दा बेथा लागेर मरिन् र आमा मरेको १५ दिन नपुग्दै मेरा बाले अर्कै एक छोरा सहितकी बुढी भगाएर विहे गरे । सौतेनि आमाको माया मैले पाइन । मेरो विहे १४ वर्षमा भएको हो । मेरो विहे गर्दा बाले केटा रोजेर दिएका हुन् । विवाह मेरो राजी खुसी नभई जबरजबस्ती भएको हो किनकी मैले अर्कैलाई मन पराउँथे । मेलामा मैले उसलाई देखेको थिएँ उसले पनि मन परायो मैले पनि मन पराए तर भागेर विहे गरौं भन्दा उसले म सानो जातकी भनेर आँट्न सकेन किनकी ऊ क्षेत्रीको छोरो थियो म परेँ मगरकी छोरी । मेरो विहेमा दुइओटा ताउलो र एउटा गाथ्री बाहेक अरु दिएनन् बाले दाइजो दिन खोजेका थिए तर सौतेनि आमाले खोचो थापिन त्यति दाइजो दिएनन् । मेरो विहे भएको एक वर्षमा पछि रक्सी खाएर घाँस काटन जाँदा भिरबाट खसेर वा पनि बिते । आफुले भनेको जस्तो विहे भएन तैपनि चित्त बुझाएँ । आफुले चिनाजानी गरेको मानिससँग विहे गर्न पाएको भएपो आफ्नो कुरा मिल्थ्यो सल्लाह अनुसार काम हुन्थ्यो तर के गर्ने लेखेको हुन्छ देखेको हुन्न भन्छन् ठिक रैछ । बुढाले त्यति रुचाउँदैनन् । मेरो निर्णय त्यती चल्दैन । मेरो परिवारको जग्गा थोरै छ भएको जग्गा पनि बुढाकै नाममा छ । पहिला लगालग पाँचवटा छोरी जन्मिए तर पछि एक छोरा जन्मिएपछि मात्र बुढाले अलिअलि माया गरेका हुन् । पहिलात छोरा नपाएकोमा मेरो दोष देखाउथे तर छोरा पाएपछि कराउन छाडे । तीन छोरीको विहे भैसक्यो अब दुई छोरी र एक छोरा बाँकी छन् । घरमा कुनैपनि घरायसी निर्णय हुदा मलाई सोधिदैन तर काम गर्ने कुरामा घरभित्रको चुलो चौकोदेखि निवेक गर्न पनि जानैपछ । बुढाले कमाएको पैसा के गर्छन गर्छन खै मैले निवेक गरी ल्याएको पैसाले घरखर्च चलाउनु पर्छ । बुढाको राति घरमा पनि त्यति बास हुदैन कहाँ जानुभएको भन्दा तलाई के चाहियो भनी उल्टै भाँको भाँछन् । खै पल्लो गाउँको मगनीसँग सँगै हिडेको देखेकी थिएँ भनेकी थिई ठुली छोरीले । कमाएको पैसा उतै सक्छन् । घरमा एक पैसा देखाउँदैनन् । तर आजकाल बुढायौली लागेर त्यति निवेक गर्न भने जाँदिन । मेरो सझा छोरीहरुनै निवेक गर्न जान्छन् । परिवारमा बच्चा कति पाउने भनि कहिल्यै सल्लाह भएन । हाम्रो परिवारमा तीन छोरीको विहे गर्दापनि बुढा आफैले निर्णय गरेका हुन् मलाइ त केवल छोरीको विहे गर्नुपर्छ भनी मात्र रहनुहुन्थ्यो । गाउँमा कहिलेकाँही आमा समूहको बैठकमा बोलाउँदा को जाने भन्ने सम्बन्धमा मेरो निर्णय हुँदैन । बुढाले जा भने गइन्छ नत्र गइदैन ।

४.२.२ विवाह र दाईजो

विवाहको क्रममा माइती पक्षबाट दिएको चल अचल सम्पत्तिलाई दाईजो भनिन्छ । दाईजोका बढी वा घटी ल्याएको आधारमा पनि परिवारमा महिलाहरुलाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक हुन सक्छ । यहाँ तालिका ४.५ बाट जनजाति महिलाहरुले विवाहको क्रममा दाईजो के कति ल्याएका रहेछन् भन्ने जानकारी पाउन सकिन्छ ।

तालिका ४.५

विवाह र दाइजो सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
दाईजो थोरै ल्याएको	३१	५१.६६
दाईजो ठिकै ल्याएको	१६	२६.६६
दाईजो धेरै ल्याएको	७	११.६६
दाईजो नल्याएको	६	१०.००
जम्मा	६०	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ४.५ अनुसार विरुवा गाउँपालिका वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाका कुल ६० जनजाति महिलाहरुमध्ये सबैभन्दा बढी ३१ जनाले विवाहको समयमा दाईजो थोरै ल्याएको जुन कुल संख्याको ५१.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । १६ जनाले दाईजो ठिकै ल्याएका जुन कुल संख्याको २६.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । ७ जनाले विवाहको क्रममा दाईजो बढी ल्याएको जुन कुल संख्याको ११.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । ६ जनाले दाईजो नल्याएको जुन कुल संख्याको १० प्रतिशत हुन आउँछ ।

४.२.३ पेशा छनौट र महिलाको निर्णय

एउटा परिवारलाई राम्रो तरिकाले अगि बढाउनको लागि परिवारमा पेशाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । कुनै पेशा उत्पादनमुखी हुन्छन् त कुनै पेशा अनुत्पादित हुन्छन् । प्राय समाजमा रहेको जेण्डर रोलको कारणले गर्दा महिलाहरुलाई अनुत्पादित क्षेत्रमा लगाईएको पाइन्छ, भने पुरुषहरु उत्पादनमूलक पेशामा लागेको पाइन्छ । यहाँ

चित्र ४.४ अनुसार पेशा छनौटमा महिलाको के कति संलग्नता रहेको छ भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ ।

चित्र ४.४

पेशा छनौटमा महिलाको निर्णय क्षमता सम्बन्धमा उत्तरदाता

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

चित्र ४.४ अनुसार कुल ६० परिवारका विवाहित महिलाहरूमध्ये ३८ जना महिलामा पेशा छनौटमा निर्णय नरहेको जुन कुल संख्याको ६३.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । २२ जना महिलामा पेशा छनौटमा निर्णय रहेको जुन कुल संख्याको ३६.६७ प्रतिशत हुन आउँछ । घटना अध्ययनबाट जानकारी भए अनुसार महिलाहरूको पेशा छनौटमा निर्णय नहुनुको पछाडी महिलाहरू अशिक्षित भएकाले निर्णय क्षमता हुन नसकेको देखिन्छ । महिलाहरूमा पनि मैले श्रीमानलाई पाल्ने होइन श्रीमानले मलाई पाल्न ल्याएका हुन भन्ने समाजमा रहेको लैङ्गिक भूमिकाले प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

४.२.४ आर्थिक लेनदेन र निर्णय क्षमता

रुपैया पैसासँग सम्बन्धि लेनदेन आर्थिक कारोबार हो । एउटा परिवारमा छरछिमेक, बैंक तथा सहकारी संस्था, साथिभाइ आदिसँग आर्थिक लेनदेनको कारोबार गर्नुपर्ने स्थिति हुँदा

यस कार्यमा सम्बन्धित परिवारका नाईकेहरु अघि बढेर परिवार सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । यस कार्यमा जनजाति महिलाहरु कत्तिको अगाडि छन् भन्ने कुरा तालिका ४.६ बाट जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

तालिका ४.६

आर्थिक लेनदेन र निर्णय क्षमता सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
श्रीमानको	२३	३८.३३
आफ्नो	२०	३३.३३
दुवैको	१७	२८.३३
जम्मा	६०	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ४.६ अनुसार परिवारमा आर्थिक लेनदेनका कारोबारमा कुल ६० परिवारमध्ये २३ परिवारमा महिलाको निर्णय रहने गरेको जुन कुल संख्याको ३८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । २० परिवारमा महिलाको निर्णय रहने गरेको जुन कुल संख्याको ३३.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । १७ परिवारमा महिला पुरुष दुवैको निर्णय रहने गरेको जुन कुल संख्याको २८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ ।

प्राप्त तथ्याङ्कहरु अनुसार पुरुषहरुको प्रायः रक्सी सेवन गर्ने बानी रहेको र आफुले कमाएको पैसा आफैसँग राख्दा सवै पैसा जाँड रक्सीमा खर्च गर्ने कारणले घरमा दिनहुँ भगडा पर्ने भएकालेश्रीमानले पैसा कमाएपनि श्रीमतिले राखी घरव्यवहार चलाएको पाइन्छ । श्रीमानले आफूले पकेट मनि आफूलाई राखि अन्य रुपैया श्रीमतिलाई राख्न दिएको प्राय देखिन्छ तर खर्च गर्ने अधिकार भने श्रीमानहरुमनै बढि भएको देखिन्छ । स्कुलको शुल्क तिर्न, बैंकको किस्ता तिर्न, पैसा सापटी माग्न साहुँकोमा जान, सामाजिक आर्थिक क्रियाकलापमा अघि श्रीमतिलाई सारेको तर आर्थिक निर्णय भने श्रीमानकै हातमा रहेको पाइन्छ ।

घटना अध्ययनदुई :आर्थिक लेनदेनमा महिलाको निर्णय क्षमतामा कवि सम्बन्धी अध्ययन

म अहिले ५१ वर्षकी भएँ। म कान्छो छोरासँग बसेकी छु। परिवारमा अहिले हामी ५ जना छौं। छोरा, बुहारी, एक नाति, एक नातिनी र म। आजभन्दा १५ वर्ष अगाडि हाम्रो परिवारमा १ छोरा दुई छोरी म र मेरो बुढा थियौं। बुढा र मैले बङ्गुर पालन गरेर जीवन चलाएका थियौं। आर्थिक स्थिति हामी जनजाति भएपनि राम्रै थियो। नातेदारहरूले पनि तेरो भाग्य राम्रो रैछ। बुढो पनि गतिलो परेछ दुवै मिली कमाएका छौं भन्थे। तर के गर्ने पछि बुढाले रक्सी खाने कुलतले गर्दा सम्पत्ति पनि खर्च भयो। रक्सी नखाउ भनेर सम्झाउँदा पनि नमान्ने र उल्दै मलाई कुटपिट गर्न थाले। घरमा रुवावासी चल्थ्यो। दुई छोरी र कान्छो छोरीलाई पनि नराम्रोसँग कुट्थे। केही पनि बोल्न हुदैनथ्यो। घरको वस्तुभाउ किनबेचमा मेरो हात थिएन। घरायसी रासन किन्न त परै जाओस उल्टै मैले बङ्गुर बेचेर कमाएको पैसा पनि उल्टै मागेर लात्थ्यो। दिन नमाने जवरजवस्ती गर्थ्यौं। पछि पो थाहा पाइयो उनि अर्कै केटितिर लागेका रहेछन्। घर कहिले आउने र कहिले नआउने गर्ने। छोराछोरीलाई पनि वास्ता नगर्ने अनि बङ्गुर पाल्ने काम पनि छोडे। दिनभरी बजारतिर जाने र बेलुकी आउँदा मलाई घरमा खे खायौं, छोराछोरीले खाएकी खाएनन्, रासन घरमा सिद्धियो की छ भनी कहिले पनि सोच्ने थिएनन् र घरायसी सामान किन्नमा मतलब पनि गर्ने थिएनन्। सबै आफैले नै गर्नुपर्थ्यो। मैले उनलाई अचेल तिमिले के गरेको, तिमि किन बिग्रीएका हो भनि सम्झाउँदा मलाई पोथी बासेको मन पर्दैन भनि नराम्रोसँग कुटी मुर्छित पारे। अनि छोराछोरी चर्को स्वरमा रोए र वरपरका छरछिमेकी पनि सबै हेर्न आए। सबैले उसलाई गाली गरे तर उ उल्टै मेरो खेदो खन्थ्यो। भोलीपल्ट त पल्लो गाउँको अर्कैको श्रीमति भगाएर गएको खबर सुने। मलाई दुःख लाग्नुको साटो खुसी पो लाग्न पुग्यो। अब बल्ल शान्तिले बाच्न पाइने भो जस्तो लाग्यो। अब मैले र मेरा छोराछोरीले कुटाई खानु परेन भनेर किनकी उसको गुन भन्दा पनि बैगुन धेरै थियो। साना बालबच्चाहरूलाई मैले बढो मुस्किलले हुर्काएँ। छोरीहरूलाई आठ कक्षासम्म पढाएपछि जेठि छोरीको विहे गराए भने अर्की छोरीले आफैले मन पराएको केटासँग विहे गरी। अहिले छ वर्ष भयो कान्छो छोराको विहे भएको दुलही उसले आफ्ने इच्छाले विहे गरेको हो मैले देखाएको केटी सँग विहे गरेन। एस. एल.सी. पास पनि गरेन। मैले भनेको केहि टेदैन। बुढीले जे भन्थो त्यही गर्छ। आज तरकारी फलानो चिज खान मन लाग्यो ल्याइन भन्दा मान्दैन तर उसकी बुढीले बोलेपछि फरक पर्दैन। अस्ती ५ हजार पर्ने सारी मन प्यो भनेकी थिई किनेर ल्याइदियो। मासु खान मन लागेको छ आज भन्ने बित्तिकै मासु ल्याएकै हुन्छ। तर मैले भनेको चिज आजसम्म तुरुन्त ल्याएको थाहा पाएकी छैन। छोराछोरी भनेपछि कति मरिहते गरियो दिनरात नभनी च्यापेर लिइयो तर अहिले छोराको नरुचाउदा मन साँढै दुख्दो रैछ। छोराको मजदुरी कृषि काम गर्छ भने बुहारीले बंगुर पाल्छे। ऊ बेलामा यिनै छोरा छोरीलाई भनेर कति दुःख गरियो। तर आज भने यस्तो छ। छोरीहरू पनि खासै भेट्न आउदैनन्। पराईको घरमा गएपछि उनिहरूलाई पनि मेरो जस्तो त होलानी उनिहरूसँग मेरो केही गुनासो छैन। घरको आर्थिक लेनदेनको निर्णय छोराको र त्यसपछि बुहारीले गर्छन्। मलाई धन्म मन नपराए पनि दुई छाक मिठो नमिठो खान दिएकै छन्। यत्तिकैमा सन्तोष गर्छु। नाति नातिना हेर्ने काम गर्छु। तर कहिलेकाही चाडपर्वमा छोरी ज्वाँई आउदा दक्षिणा दिन नसक्दा नरमाइलो लाग्छ। बङ्गुर पालनको काम गर्न आँखा कमजोर भएकाले छोडे। आम्दानीको ठाउँ छैन। छोरा सँग माग्दा दिदैन। निवेक गर्न जान पनि सकिदैन। जसो तसो बृद्धभत्ताबाट आएको रकमले गुजारा चलाएकी छु।

४.२.५ खेतिपाती र निर्णय

विरुवा गाउँपालिका वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाका जनजाति महिलाको परिवारहरू प्रायः खेतीपातिको कामका साथै बङ्गुर पालन गर्ने गर्दछन्। खेति गर्ने प्रक्रियामा कहिले, कुन वाली लगाउने, बिऊ कुन प्रयोग गर्ने, खेताला र बाहुसेको चाजो मिलाउने, कहिले वाली

थन्क्याउने भन्ने निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ । चित्र४.५ बाट कुन वाली लगाउने भन्ने सन्दर्भमा महिलाको निर्णय के कति छ भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ ।

चित्र४.५

वाली छनौटको सन्दर्भमा महिलाको निर्णय सम्बन्धी विवरण

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

चित्र४.५ अनुसार कुन वाली लगाउने भन्ने सम्बन्धमा कुल ६० जना महिलामध्ये ३७ जनाको निर्णय परिवारमा चलेको पाइन्छ जुन कुल संख्याको ६१.६७ प्रतिशत हुन आउँछ । २३ जना महिलाको निर्णय नरहेको देखिन्छ जुन कुल संख्याको ३८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । घटना अध्ययन बाट जानकारी प्राप्त भएअनुसार उक्त समाजमा खेती लगाउने र थन्काउने सन्दर्भमा पुरुषले गर्ने काम र महिलाले गर्ने काम अलग्याइएको पाइन्छ । त्यसैले कुन वाली लगाउने, खेताला कति हाल्ने, कहिले रोप्ने, कहिले काट्ने आदी विषयमा महिलाको भूमिका बढी भएको स्थिति छ भने हली, बाउसे मल, बिऊ, वाली थन्काउने र बेचबिखन गर्ने सन्दर्भमा पुरुषको प्रमुख हात रहेको देखिन्छ । माक्सवादी महिलावादमा चर्चा भएभै उत्पादनमुखी क्षेत्रमा पुरुषको निर्णय क्षमता बढी रहेको देखिन्छ भने अनुत्पादनशील क्षेत्रमा महिलालाई निर्णय गर्न दिएको देखिन्छ ।

४.२.६ बाली बेचबिखन र निर्णय

नेपाल कृषिप्रधान मुलुक हो । यहाँका ७४ प्रतिशत मानिस कृषि पेशामा लागेको पाइन्छ । यस विरुवा गाउँपालिका वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाका जनजाति समुदायका महिला र पुरुषले हातेमालो गरी कृषि कार्य गरिएको पाइन्छ । वस्तु उत्पादनको प्रक्रियामा समान भूमिका भएतापनि वस्तु बेचबिखनको प्रक्रियामा भने समान भूमिका र निर्णय नरहेको देखिन्छ । तालिका ५.३ बाट वाली बेचबिखनमा महिलाको निर्णय क्षमता के कस्तो रहेको छ भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ ।

तालिका ४.७

बाली बेचबिखन र निर्णय क्षमता सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
श्रीमानको	३६	६०.००
आफैको	७	११.६६
दुवै मिलेर	१४	२३.३३
अन्यको	३	५.००
जम्मा	६०	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ४.७ अनुसार कुल ६० जना महिलाको परिवारमा ३६ जना महिलाको परिवारमा वाली बेचबिखनको मामिलामा पुरुषको निर्णय रहेको जुन कुल संख्याको ६० प्रतिशत हुन आउँछ । १४ जना महिलाको परिवारमा श्रीमान र श्रीमति दुवै मिलेर वाली बेचबिखन गरिएको जुन कुल संख्याको २३.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । ७ जना महिलाको परिवारमा महिलाको आफैको निर्णय रहेको जुन कुल संख्याको ११.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । ३ जना महिलाको परिवारमा परिवारका अन्य सदस्यहरूको निर्णय रहेको देखिन्छ जुन कुल संख्याको ५ प्रतिशत हुन आउँछ । यहाँ अन्य सदस्य अर्न्तगत परिवारमा ससुराको निर्णय रहेको पाइन्छ ।

घटना अध्ययन तीन : वाली लगाउने र बेच्ने निर्णय क्षमतामा महिला

म अहिले ४२ वर्षकी भएँ । बड्गुर पालन, मजदुरी र निवेक गरी जीवन गुजारा गरेकी छु । मेरो घरमा सात जनाको परिवार छ । तीन ओटी छोरी, दुई छोरा, मेरो श्रीमान अनि म । सरकारी स्कुलमा दुई छोरा आठ कक्षामा पढ्छन् ठुलो छोरो आठ कक्षा पढ्दा पढ्दै तल्लो घरको छिमेकीको छोरासँग इन्डिया गएको तीन वर्ष भयो महिनाको भारती नौ हजार कमाई गर्छ । कान्छो छोरो ५ कक्षामा पढ्छ । छोरीलाई पढाएर के हुन्छ र अर्काको घर जाने जात हामीले पनि पढिएन नपढेपनि घास दाउरा चुलो चौको गर्न बाआमाले सिकाएका थिए । पढेपनि त्यही मेलापात घाँसदाउरा गर्नेत होनी त्यो नपढेपनि सकिहालिन्छ तर पाँच कक्षा भने सबैलाई पढायौ । दुई छोरीको विहे भएको ३ वर्ष भैसक्यो । तिनीहरूको राम्रै छ । ठुली छोरीको पोहोरको साल विहे गरी पठाइयो । माइली छोरी गाउकै कंटासँग भागेर गई । कान्छ छोरी अहिले १५ वर्षकी भई घरमै छ । अब गतिलो घर पाए त्यसको पनि विहे गर्नपाए आफ्नो जिम्बेवारीबाट छुटकारा मिल्ने थियो । घरको आर्थिक हिसाव र लेनदेन आफ्नो हातमा छैन बुढाले हेर्छन उनले पाँच कक्षा पढेका हुन् नाम लेख्न र मुखले हिसाव गर्न आउँछ । हिसाबकिताबमा हामी आईमाइलाई अधि सारिदैन । त्यति बोल्न पनि दिइदैन । गाउँका कोही बाहिरी लोग्ने मानिससँग राम्रै मनले बोल्दापनि गालि गर्छन तेरो नाठो हो त्यो भन्छन् त्यसैले काम परेर बोल्दा पनि विचार पुर्याउनु पर्छ । बुढाले खेतबारी जोत्ने काम गर्छन सिजन अनुसार खेतबारी जोत्न मानिसहरूले बोलाउने गर्दछन् त्यसैले गर्दा जिनतिन गुजार चलेको छ । २ हल खेत अधियामा गरेका छौं । खेत के कसरी गर्ने, कुन विउ प्रयोग गर्ने, कहिले काट्ने, कति खेताला हाल्ने सबै जिम्मा मेरो हो । तर वाली बेचविखन गर्ने समयमा मेरो निर्णय केही चल्दैन । मलाई चाहिएको बेलामा २० रुपैया माग्दा पनि छैन भन्छन तर आफुलाई चाहिएको बेलामा मेरो पटुकीमा निवेक गरी राखेको २/४ रुपैया पैसा पनि बाँकी राख्दैनन् । दिन नमाने बल जवस्ती खोसेर लान्छन् । घरमा एक भैसी, एक हल गोरु र दुई बाखा छन् । घरको सामान किनबेचमा मेरो र छोरीहरूको केहि निर्णय चल्दैन । बुढाको निर्णय चल्छ त्यसपछि छोराहरूको । विहानको चुलो चौको भ्याएपछि मुखिया/साहुहरूको काममा जान्छु मौसम अनुसार कहिले मोल बोक्न, धान काट्न, कोदो टिप्न, खेत गोड्न जान्छु अचेलत छोरी पनि मसँग खेतालो जान्छे । कहिले पैसा त कहिले चामल, भट्ट, गुन्द्रुक, तरकारी ल्याउछु । के गर्ने कमाई थोरै छ खानेमुख धेरै छ । छोराहरू पनि शनिवार र बिदाको दिनमा गाउँघरमा काम गर्न जान्छन् । गाउँ आईमाई र लोग्ने मान्छेले एउटै काम बराबरी गर्दा पनि छोरी मान्छेको भन्दा छोरा मान्छेको ज्याला दोब्बर छ । हामीले खेतालो गएर दुईसय खान्छौ भने छोरा मान्छेको चारसय बाउसेको छ । बुढाले रक्सी खानुहुन्छ । छोराहरूले पनि लुकीछिपी रक्सी र चुरोट खान्छन् । छोराहरूलाई केही बोल्थोकी मुखमुखै लाग्छन् टेदैनन् । बाऊपनि छोराहरूसँग त्यती बोल्दैनन् उनलाई रक्सि खानपाए पुग्यो । छोरीलाई र मलाई भने देखि सहदैनन् कुटपिट पनि गर्छन् । घरमा हामी आमाछोरीको निर्णय केहि चल्दैन । घरको भैसी, बाखा, गोरु किनबेच गर्दा पनि एक शब्द सोधिदैन किनबेच गरेपछि बल्ल कुरा गर्छन्, सधैं आफ्नै निर्णय गर्छन । बुढीले भनेको मान्ने म जोईटिङ्ग्रे होइन भन्छन् । समाजका मान्छेले पनि ठिक गरिस भनेर उचालिदिन्छन् । यो घरमा मात्र होइन हाम्रो छिमेकका सबैजसो घरमा प्रायः यस्तै छ ।

४.२.७ महिला र सम्पत्ति

निर्णय लिने क्षमतालाई सम्पत्तिमा रहेको अधिकारले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ । जुन महिलाको नाममा घरजग्गा वा सम्पत्ति छ त्यो महिलाको निर्णय क्षमता बढेको हुन्छ । किनकी आफ्नो नाममा भएको सम्पत्ति उसले आफ्नो ईच्छाले बिक्री गर्न उ स्वतन्त्र भएकी हुन्छे र आफ्नो ईच्छा अनुसारको काम परिवारमा लाद्न सक्दथे । चित्र ४.६ मा महिलाको घरजग्गा तथा सम्पत्ति महिलाको नाममा छ, वा छैन भन्ने जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

चित्र ४.६

महिलाको नाममा सम्पत्ति सम्बन्धी विवरण

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

चित्र ४.६ अनुसार यस वडाका कुल ६० जना महिलामा गरिएको अध्ययनमा ४९ जना महिलाको नाममा घरजग्गा तथा अन्य सम्पत्ति नरहेको जुन कुल संख्याको ८१.६७ प्रतिशत हुन आउँछ । ११ जना महिलाको नाममा घर जग्गा तथा अन्य सम्पत्ति रहेको जुन कुल संख्याको १८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । यहाँ अन्य सम्पत्ति अन्तर्गत शेयर, बैंकमा संकलित रकम आदि रहेका छन् ।

अध्याय पाँच

महिलाको घरायसी निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्वहरु

५.१ खानपिनमा महिलाको निर्णय क्षमता

एउटा परिवारमा बच्चाको खानपिन, खानाको परिकार, तरकारी के पकाउने, अचार बनाउनेकी नबनाउने, मासु खानेकी नखाने, ढिडो खाने कि नखाने, खाजा के खाने , कतिखेर खाने आदि विषयमा निर्णय लिनुपर्ने हुन्छ । सामान्य तरिकाबाट हेर्दा भात पकाएपछि तरकारी, दाल र अचार हामी नेपालीको राष्ट्रिय खाना नै हो यसमा पनि किन टाउको दुखाईको विषय भन्ने गरिन्छ । तर जसोतसो भात त पाक्यो दाल र तरकारी पाक्ने बेलामा परिवारको एउटा सदस्यलाई एक किसिमको तरकारी मन पर्छ तर अर्को सदस्यको रुचि अर्कै हुन सक्छ जसले गर्दा खाना खादा कसैलाई मिठो त कसैलाई नमिठो पनि हुन सक्छ त्यसैले तरकारी के पकाउने, खाजा के खाने भन्ने सम्बन्धमा एक सदस्यको रुचिलाई सबैले स्विकार गर्नुपर्ने हुन्छ । किनकी मान्छे अनुसारको खानेकुरा पाक्नु प्राय असम्भव नै हुन्छ । त्यसैले परिवारमा महिलाको निर्णय मान्य कतिको छ भन्ने कुरा तलको तालिका ५.१ बाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ५.१

खानपिनमा महिलाको निर्णय क्षमता सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
थोरैमात्र निर्णय हुन्छ	९	१५.००
मध्यम स्तरको निर्णय हुन्छ	१४	२३.३३
धेरैने निर्णय हुन्छ	३१	५१.६६
निर्णय चल्दैन	६	१०.००
जम्मा	६०	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ५.१ अनुसार कुल ६० जना महिलाहरुमध्ये खानपिनमा महिलाको धेरैने निर्णय हुने ३१ जनामा जुन कुल जनसंख्याको ५१.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । मध्यम स्तरको निर्णय चल्ने १४ जनामा जुन कुल संख्याको २३.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । थोरै मात्र निर्णय चल्ने ९

जनामा जुन कुल संख्याको १५ प्रतिशत हुन आउँछ । खानपिनमा निर्णय नचल्ने ६ जनामा कुल संख्याको १० प्रतिशत हुन आउँछ । अर्न्तवार्ता अनुसूचीबाट जानकारी भएअनुसार प्रायः पुरुषहरु घरबाहिरको काममा व्यस्त हुने र घरको लागी चाहिने घरायसी रासन पनि उपलब्ध गराउन नचाहने, भएको पैसा रक्सीमा उडाउने भएकाले पनि प्राय महिलाहरुले घरायसी व्यवहार आफैले चलाउने भएकाले धेरै महिलाहरुको खानपिनमा निर्णय देखिन आएको छ ।

५.२ जन्म निर्धारण र महिला

परिवारलाई सुखी र सम्पन्न बनाउनमा परिवारको संख्याले निर्धारण गरेको हुन्छ । सानो परिवार भएको खण्डमा बालबच्चाको शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषणमा राम्रो ध्यान पुऱ्याउन सकिन्छ । यसको विपरित परिवारको आकार ठूलो भएको खण्डमा परिवारका आधारभूत आवश्यकता समेत पुरा गर्न गाह्रो पर्दछ । चित्र ५.१ बाट जनजाति समुदायमा जन्म निर्धारण सम्बन्धमा महिलाको निर्णय प्रक्रियालाई देखाईएको छ ।

चित्र ५.१

जन्म निर्धारणमा महिलाको निर्णय क्षमता सम्बन्धी विवरण

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

चित्र ५.१ अनुसार कुल ६० परिवारका ६० जना महिलाको उद्देश्यमूलका नमूना छनौट गरि अधि बढाईएको शोध कार्य अन्तर्गत जन्मको निर्धारण सम्बन्धमा २४ जना महिलाहरुको श्रीमानले निर्णय गरेको जुन कुल संख्याको ४०.०० प्रतिशत हुन आउँछ । १७ जना महिला आफैले निर्णय गरेका जुन कुल संख्याको २८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । १९ परिवारमा श्रीमान र श्रीमति दुवैको संलग्नता रहेको जुन कुल संख्याको ३१.६७ प्रतिशत हुन आउँछ ।

५.३ परिवार नियोजनका साधनको प्रयोग र महिला निर्णय

परिवारको संख्या ठुलो बनाउने वा सानो बनाउने भन्ने सन्दर्भमा दम्पतीको प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ । परिवार नियोजनका साधनको प्रयोगले सन्ताको जन्म र जन्मान्तरलाई निर्धारण गरेको हुन्छ । तालिका ५.२ बाट परिवार नियोजनको साधनको प्रयोगमा श्रीमान वा श्रीमति कसको निर्णय रहन्छ भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ ।

तालिका ५.२

परिवार नियोजनका साधन प्रयोग र महिला निर्णय सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
श्रीमानको	२३	३८.३३
आफैको	११	१८.३३
दुवैको	२६	४३.३३
जम्मा	६०	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ५.२ अनुसार कुल ६० जना महिलाहरुमा गरिएको अर्न्तवार्ता अनुसूची बाट प्राप्त भएको जानकारी अनुसार परिवार नियोजन साधनको प्रयोगमा २६ जना महिलाको परिवारमा श्रीमान र श्रीमति दुवैको सल्लाह हुने गरेको जुन कुल संख्याको ४३.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । २३ जना महिलाको श्रीमानको निर्णय क्षमता रहेको जुन कुल संख्याको ३८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । ११ जना महिलाले आफ्नो निर्णयमा परिवार नियोजनका साधन प्रयोग गरेको पाइयो जुन कुल संख्याको १८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ ।

५.४ गर्भवती अवस्था र स्वास्थ्य सेवा

गर्भवती अवस्थामा स्वास्थ्य सेवा अपरिहार्य कुरा हो । तर नेपालका प्रायः गाउँमा अभैपनी गर्भवती अवस्थामा स्वास्थ्य सेवा प्राय नपाएको अवस्था सर्वविदितै छ । यस शोध क्षेत्रमा जनजाति महिलाहरु गर्भवती भएको अवस्थामा स्वास्थ्य जाँच गराएको या नगराएको अवस्था के कस्तो छ भन्ने कुरा चित्र ५.२ बाट थाहा हुन आउँछ ।

चित्र ५.२

गर्भवती अवस्थामा स्वास्थ्यसेवा सम्बन्धी विवरण

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

चित्र ५.२ अनुसार कुल ६० महिलाहरु मध्ये गर्भवती अवस्थामा स्वास्थ्य जाच गराएका ३३ जना रहेका छन् जुन कुल संख्याको ५५ प्रतिशत हुन आउँछ । २७ जना महिलाहरुले स्वास्थ्य जाँच नगराएको पाइन्छ जुन कुल संख्याको ४५ प्रतिशत हुन आउँछ । अर्न्तवार्ता, अनुसूची, वैयक्तिक अध्ययन र समूह छलफलबाट प्राप्त जानकारी अनुसार अशिक्षित परिवारमा महिलाहरुको स्वास्थ्य जाँच नगरेको पाइन्छ भने शिक्षित परिवारमा महिलाको स्वास्थ्यमा विशेष ध्यान दिइएको पाइन्छ । अशिक्षा, गरिबी र परम्परावादी सोचका कारण महिलाहरुको स्वास्थ्य जाँचमा फरक पारेको पाइन्छ ।

घटना अध्ययनतीन : गर्भवती अवस्थामा स्वास्थ्य जाँच सेवा सम्बन्धी अध्ययन

म अहिले ५३ वर्षकी भएँ । मेरो ३ छोरी, ३ छोरा, २ बुहारी र ७ नातिनातिना छन् । जेठो पट्टि २ छोरी र १ छोरा, माइलो तिर २ छोरी र कान्छो तिर २ छोरा छन् । मेरो ३ पल्ट गर्भ खेर गएको हो । नत्र ९ छोराछोरी हुन्थे । सबै सन्तान घरमै जन्माएकी हुँ । स्वास्थ्य जाँच गराइएन । हाम्रो पालामा बच्चा जन्मिने दिन सम्म पनि मेलापात जान्थ्यो । घरमा बस्न पाइने थिएन । अहिलेका बुहारी भने मेलापात जान त परै जाओस् त्यहीमाथि छुस्स केही भयोकी अस्पताल धाएको धाउँ ठुलै चिज हो की भै । हाम्रो पालामा पेटभर खान त पाइने थिएन । आरामको त परै जाओस् । श्रीमानको ताल त्यही थियो । जेठो छोरो त मेला जान हिडेकी बेथा लागेर फर्केकी हुँ । हुन त राम्रो स्याहार पाएको भए मेरा तीन बच्चा खेर जाने थिएनन् होला । मेरा बुढा ६१ वर्षको भए अर्भकपनि हलो जोल्ने काम गर्छन् । जेठो छोरो अहिले साउदीमा छ । माइलो गाउँतिरै ढुङ्गा माटोको काम गर्छ । कान्छो छोरोले अहिले बस चलाउछ । बुहारीहरु गाउँमा मेलापात जान्छन् । मौसम अनुसारको खेती लगाउछन् । हामी बुढाबुढी छोराबुहारी सँग नवसी अलग्गै बसेका छौ । पहिला सँगै बस्दा कुनै बुहारीले काम गर्दा कुनै बुहारी ले काम नगर्ने भएकोले एक आपसमा मनमुटाव भयो । उनिहरु मिल्न सकेनन् । बुढाहरुले कमाएको पैसा पनि सबै बुहारीले लुकाउने घरखर्ची चलाउन भने मलाई र मेरा बुढालाई पर्ने वर छुट्टिएपछि त आ-आफ्नो गरेर त खालान भन्ने लागेको थियो हामी बुढाबुढीलाई तर बुहारीहरु आफै सँगै बस्न नसक्ने कुरा गरे हामीलाई पनि ठिकै भयो । गाउँका ५ जना भलादमी बोलाएर अशबण्डा गरिदिएका हौ । घरजग्गा सबै छोराहरुको नाममा गरिदिएका छौ हामी बुढाबुढीको जिउनीको नाममा ४ मुरी धान आउने खेत छ । त्यो बुढाको नाममा छ । छोरा छोरीले वर्षको २-२ मुरी धान भरेका र महिनाको ५-५ सय रुपैया दिने गरेका छन् । तर दिएको पैसा मेरो हातमा एक रुपैया पर्दैन बुढाले नै राख्छन् । रक्सी खाने र जुवा खेल्ने बानी बुढेसकालसम्म पनि छुट्न सकेको छैन । हामी बुढाबुढीले २ बाखा र १० वटा कुखुरा पालेका छौ तर ती सबै बुढाकै हुन मेरो नाममा केही छैन । सामान किनबेचमा बुढाले आफुखुसी गर्छन । मलाई सोध्दैनन् । जे कुरा गर्दा पनि बुढाकै सल्लाह अनुसार गर्नुपर्छ यदी गरिन भने अर्भकपनि हात छोडिहाल्छन् । मान्छे बुढा भएपनि रिसचाही चर्को छ । बुहारीहरुसित रिस उठ्यो भने मनपरी बोल्न पनि पछि पर्दैनन् । मसँग त भन कुरै नगरौ । छोराबुहारीहरु सित भएको सम्पत्ति पनि सबै छोराहरुकै नाममा छ । छोरा बुहारीको पनि एक आपसमा खासै मेल छैन । कान्छो छोरोले बुहारीलाई देखिसहदैन हामीले उसको मागि बिहे गरीदिएका थियो । खै किन हो बुहारीलाई त्यती रुचाउदैन । रात दिन दुलाई लाई रक्सी पिएर बेलुका घरमा आएपछि कुटपिट गर्छ । अकै बिहे गर्छु भन्छ । हामीले सम्झाउदा पनि मान्दैन । त्यसलाई कसले मन बिगारिदिएको हो खै कुन्नी । हेराउदा ग्रह दशा ठिक छैन सम्पत्तिको क्षति हुन्छ भनेको थियो त्यस्तै हुन्छकी क्याहो ग्रह दशा काट्न पाए राम्रो हुन्थ्यो होला । के गर्ने माईत जाँदा र बजार जादा पनि श्रीमानलाई सोध्नुपर्ने यदी नसोधेको खण्डमा गालीगलौज र कुटपिट गर्छन । विवाहमा बाबा आमाले सम्पत्ति पनि धेरै दिन सकेनन् । घरमा आएपछि श्रीमानकै इसारामा चल्नुपर्ने यदी उनको भनेअनुसार नभए गालीगलौज र कुटपिट सहनुपर्ने थियो । आफुले पाएको दुःख र बेदना माइतीमा गएर भन्दा पनि माइतीले त्यती मतलब नगर्ने भएपछि दुःख सुनाएको पनि के अर्थ । अचेल त सुनाउदापनी सुनाउन्न वा आमा मरेको पनि ११ वर्ष भैसक्यो । दाजु भाई भनेका त्यस्तै हुन वा-आमा जस्ता कहाँ हुन्छन् र । जेठी बुहारी मुखाले छ । माइली बुहारी भने मुखले पनि पिराउँदिन पैसा पनि छिराउँदिन । छोरा बुहारी बाट खासै सन्तोष छैन । माइली बुहारी अहिले फेरी दुई जिउकी भएकी छ । यसपाली छोरा पाइदिए आनन्द हुन्थ्यो । मेरो नाममा सम्पत्ति केही छैन पढाइ त्यो बेलामा वा-आमाले पढाएनन् । आफुलाई पनि खासै मतलब भएन । छोरीले पढ्यो भने अनर्थ हुन्थ्यो भै गर्थे । बुढाले घरको आर्थिक लेनदेन हेर्छन त्यसमा मेरो केही हात छैन । मेरो बिहे १४ वर्षको उमेरमा भएको हो । बिहे गर्ने मन थिएन तर बा ले बिहे गराईदिए । बिहे गर्दिन भन्न सकिन । सम्पत्ति पनि त्यति ल्याएकी होइन् । त्यसैले बेला बेलामा तैले के ल्याएकी थिइस र त बोल्न पर्यो भनि भन्ने गर्छन् । मेरो निर्णय केही चल्दैन । छोरीहरु माईतीमा आउदा गुनासो पोख्छु । यसरी नै जीवन बिताएकी छु । अब त डाँडा माथिको घाम हुने बेला भयो ।

५.५ स्वास्थ्य जाँच र निर्णय क्षमता

गर्भवती अवस्थामा स्वास्थ्य जाँच अपरीहार्य कुरा हो । स्वास्थ्य सेवा लिने सम्बन्धमा कतिपय परिवारका जेष्ठ सदस्यहरूले निर्णय गरेको पाइन्छ, त कतिपय परिवारमा श्रीमानले निर्णय लिएको पाइन्छ, र कतिपय परिवारमा स्वयं गर्भवती महिलाले नै निर्णय लिएको पाइन्छ । जनजाति महिलाहरूको स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धमा निर्णय क्षमता के कस्तो छ भन्ने सर्दर्भमा तालिका ५.३ बाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

तालिका ५.३

स्वास्थ्य जाँच र निर्णय क्षमता सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
श्रीमानको	२१	३५.००
आफैको	१७	२८.३३
दुवैको	१९	३१.६६
अन्य	३	५.००
जम्मा	६०	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ५.३ अनुसार कुल ६० जना महिलाहरूमा गर्भवती अवस्थामा नियमित स्वास्थ्य जाँचको सिलसिलामा गर्ने या नगर्ने निर्णय क्षमतामा २१ जना महिलाको परिवारमा श्रीमानको निर्णय प्रभावकारी रहेको पाइयो जुन कुल संख्याको ३५ प्रतिशत हुन आउँछ । १९ जना महिलाको परिवारमा श्रीमान र श्रीमतिको आपसी समझदारीमा निर्णय हुने गरेको पाइयो जुन कुल संख्याको ३१.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । १७ जना महिलाले आफैले निर्णय गरेको देखिन्छ जुन कुल संख्याको २८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । ३ जना महिलाको परिवारमा अन्य सदस्यको निर्णय क्षमता रहेको जुन कुल संख्याको ५ प्रतिशत हुन आउँछ । यहाँ अन्य सदस्य अन्तर्गत परिवारमा सासु, जेठानी र ससुराको निर्णय क्षमता रहेको पाइयो ।

५.६ छुट्टिने पक्रिया र निर्णय क्षमता

परिवारको आकार ठुलो भएपछि र परिवारका सदस्यहरूबिच मतभेद भएपछि परिवारबाट अलग्गिएर बसेको पाइन्छ । यसरी परिवारबाट अलग हुने क्रममा कतिपय हासिखुसी

अंशवण्डा भएको पाइन्छ भने कतिपय भगडा गरि छुट्टिएको पाइन्छ । यस क्रममा परिवारका सदस्यमध्ये कुनैको बढि र कुनैको कम निर्णय लिने क्षमताले प्रभाव पारेको हुन्छ । तालिका ५.४ मा महिलाको निर्णय क्षमता के कति भन्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.४

छुट्टिने पक्रियामा महिला निर्णय क्षमता सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
श्रीमानको	११	१८.३३
आफैको	३३	५५.००
दुवैको	१३	२१.६६
अन्य	३	५.००
जम्मा	६०	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ५.४ अनुसार कुल ६० जना जनजाति महिलाका परिवारमा ३३ जना महिलामा छुट्टिने क्रममा महिलाको निर्णय मान्य भएको जुन कुल संख्याको ५५.०० प्रतिशत हुन आउँछ । १३ जना महिलाको परिवारमा श्रीमान र श्रीमति दुवैको निर्णय मान्य रहेको जुन कुल संख्याको २१.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । ११ जना महिलाको परिवारमा श्रीमानको निर्णय मान्य रहेको जुन कुल संख्याको १८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । ३ जना महिलाको परिवारमा परिवारका अन्य सदस्यहरुको निर्णय रहेको जुन कुल संख्याको ५.०० प्रतिशत हुन आउँछ ।

प्राप्त भएका तथ्याङ्क अनुसार यहाँ अन्य सदस्यहरु अर्न्तगत परिवारका सासूससूरा, देउरानी, जेठानी रहेका छन् । परिवारमा जब नयाँ दुलही भित्रिएपछि विस्तारै परिवारमा मन्द रुपमा द्वन्द्वको स्थिति देखिएको पाइन्छ । यसको कारण पहिला आमाको सल्लाह र सुझाव अनुसार चल्ने छोरा विस्तारै श्रीमति सल्लाह अनुसार पनि चल्नुपर्ने वाध्यता रहन्छ । त्यसमा पनि श्रीमानको कमाइलाई अब उनकी श्रीमतिले नियन्त्रण गर्न थालेपछि सासूससूराको मनमा बुहारी र छोरालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा फरक आएको देखिन्छ, मनमुटावको सिर्जना भएको पाइन्छ भने श्रीमतिलाई आफ्ना बुबाआमाले काममा पलाएको देखेर श्रीमतिको ईच्छा अनुरूप उनको छुट्टिने विचारको कदर गरेको देखिन्छ । प्राय छुट्टिनुको पछाडि सासू र बुहारीको भगडा देखिन आएको छ ।

घटना अध्ययनचारः छुट्टिने प्रक्रियामा बुहारीको निर्णय क्षमता सम्बन्धी अध्ययन

म अहिले ५९ वर्षकी भएँ । मेरो परिवारमा ४ छोरा, ३ बुहारी, म र मेरा बुढा थियौं । तर अहिले तिन छोरा बुहारी छुट्टिएका छन् । हामी बुढाबुढी तिर कान्छो छोरो छ । कान्छो छोराको पनि विहे गर्ने बेला भयो । जेठो छोरोले ट्याक्टर चलाउँछ । माइलो छोरो बसमा पैसा उठाउने काम गर्छ । कान्छो छोरोले विजुलीको काम गर्छ । हामी बुढाबुढी कृषि काम गर्छौं । बुढाले २ घर परेली लगाएका छन् । खेतीको समयमा जोत्छन । वर्षमा १० मुरी मुजुरी आउँछ । असार महिनामा हल खेताला बेचेर पनि पैसा कमाउँछन् । पहिला छोराहरुको विहे नगर्दासम्म परिवारमा कति मेल थियो । छोराहरुलाई जे भनेपनि मान्ने गर्थे घरमा घरायसी सामान किनबेचमा बुढाको हात थियो । छोराहरुले कमाएर ल्याएको पैसा बालाई बुझाउथे । दाजुभाईमा निकै मेल थियो । छोराहरुको विहे गरेर लक्ष्मी भित्रयाउन पाए अभ्र राम्रो हुने ठानेर दुई छोराको विहे गरियो । त्यसपछि परिवारमा भ्रगडाको विऊ रोपेजस्तो भयो । पहिला त्यति मिल्ने दाजुभाई श्रीमतिको नानाथरी कुराको पछाडी लागी भनाभन गर्न थाले । बुहारीहरु पनि एक आपसमा नमिल्ने भन म परे सासु मसँग के ग्रह मित्यो र । बुहारीहरुके कारण दुई छोराहरु छुट्टिन पछि परेनन् । अन्तमा दुई छोराहरु अलग बसे तर कान्छो छोराको विहे नभएकोले हामीसँगै बसेको छ । घरमा एक हल गोरु, एक भैंसी, ६ बाख्रा र १३ कुखुरा रहेका छन् । वस्तुभाउ किन्ने कोही मान्छे आएभने बुढालाई बोलाउनुपर्छ किता छोरोलाई मेरो केही निर्णय चल्दैन । तर वस्तुभाउलाई घाँसपात तथा हेरचाह मैले नगरी सुख छैन । घरायसी कामकाजमा केही सल्लाह गर्ने कुरामा पनि मैले बोलेको दुई बाउछोराले खिल्ली उडाउँछन् । काला अक्षर भैंसी बराबर तिमिलाई केही थाहा छैन भन्छन् । त्यसैले आजकाल म केही पनि बोल्दिन बोलेको केही अर्थ नभएपछी बोलेर पनि के काम । दुइ बाउ छोरोले जे गर्छन गर्छन । घरायसी सामान किनबेचमा मेरो निर्णय चल्दैन । केही सामान बेच्दा बुढालाई र छोरोलाई नसोधी म काम गर्दिन । यदी गरे भने मलाई बाउ छोरा मिलेर गाली गर्छन । म अनपढ हिसाबकिताब पनि जान्दिन । त्यसैले पनि होला । गाउँघरमा कसैकोमा गएर एकछिन गफ गर्दा पनि बाउ छोरोले अर्काको घर किन ढुकन जानुपर्यो भनि गाली गर्छन । त्यसैले गाउँमा पनि त्यती जादिन । कहिले काही मेलापात जान्छु । सामाजिक संघ संस्थाको काममा बुढा र छोरो नै अगि सर्छन । घरजग्गा बुढाको नाममा छ । मेरो नाममा केही छैन । दुई छोराको विहे गर्ने क्रममा मलाई एक बचन पनि नसोधीकन विवाहको छिनोफानो भएको हो । खेती गर्ने सम्बन्धमा कुन बाली लगाउने भन्ने निर्णय चाहि मेरो हुन्छ । बुढालाई त्यती मेसो छैन । बाली बेचविखनमा भने बुढो र छोरा अगाडी सर्छन । नपढेकाले हिसाब किताब आउदैन । बुढाले रक्सी खान्छन । छोरोले पनि लुकीछिपी रक्सी खान्छ रे मैले त देखेकी छैन । तर बुढाले देखेका रैछन तर खासै मतलब गरेनन् । उमेरमा उनि पनि त्यस्तै थिए रे । जेहोस आफ्नै बुढा र छोराहरु भएपछी रीसाएर दुई चार शब्द नराम्रो बोलेपनि पछि माया लागेर मन पलाउँछ । भन छोरो त कोखको घाँउ जति नै नराम्रो गरेपनि एक पल्ट हासीदियो भने त्यसै मन खुसी हुन्छ । ठिकै छ राम्रै तरिकाले जीवन गुजारा गरेकी छु ।

५.७ पारिवारिक शिक्षा र महिला निर्णय

परिवारमा छोराछोरीको जन्मपछि उनिहरुको राम्रो लालनपालन गर्नु आमाबुबाको कर्तव्य तथा दायित्व हुन्छ । उनिहरुलाई राम्रो शिक्षा दिन सकेको खण्डमा भविष्य उनिहरुको उज्जल हुन सक्छ । त्यसैले हरेक परिवारमा अभिभावकले आफ्ना बालबच्चाको शिक्षामा ध्यान पुऱ्याएका हुन्छन् । यस वडाका जनजाति महिलाहरुमा गरिएको शोधकार्य अनुसार छोराछोरीको शिक्षामा निर्णय कसको छ भन्नेमा तालिका ५.५ बाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ५.५

परिवारमा शिक्षा र महिला निर्णय सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
श्रीमानको	२२	३६.६६
आफैको	२३	३८.३३
दुवैको	१३	२१.६६
अन्य	२	३.३३
जम्मा	६०	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ५.५ अनुसार कुल ६० जना जनजाति महिलामा छोराछोरीको शिक्षा सम्बन्धमा कुन स्कूल पढाउने भन्ने सम्बन्धमा २३ जना महिला आफैको निर्णय रहेको जुन कुल संख्याको ३८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । २२ जना महिलाहरूको श्रीमानको निर्णय रहेको जुन कुल संख्याको ३६.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । १३ जना महिलाहरूको परिवारमा श्रीमान श्रीमति दुवैको निर्णय रहेको जुन कुल संख्याको २१.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । २ जना महिलाको परिवारमा अन्य सदस्यको निर्णय प्रक्रिया रहेको जुन कुल संख्याको ३.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । अर्न्तवार्ता अनुसूचिबाट जानकारी भएअनुसार यहाँ अन्य अन्तर्गत हजुरबुबाले नातीनातिनीको पढाईमा निर्णय गरेको पाइन्छ । श्रीमान परदेश भएको, घरबाहिरको काममा जानुपर्ने कार्यव्यस्तताका कारणले गर्दा श्रीमानले छोराछोरीको शिक्षामा समय दिन नसकेको र जनजाति परिवारमा शिक्षालाई त्यति महत्व नदिइने भएका कारण पनि यो निर्णय क्षमता श्रीमतिमा बढी देखिएको छ ।

५.८ वैवाहिक कार्य र निर्णय

परिवारसँग सम्बन्धित रहेर गरिने विभिन्न संस्कार मध्ये विवाह एक महत्वपूर्ण संस्कार हो । छोराछोरीलाई जन्म दिएपछि राम्ररी पालनपोषण गर्ने, राम्रो शिक्षा र संस्कार सिकाउने र विवाह गराईदिने आमाबाबुको कर्तव्य पनि हो । प्रेम विवाहको क्रममा केटा वा केटीकै सत प्रतिशत निर्णय क्षमता हुन्छ भने मागि विवाहको क्रममा महिलाको निर्णय क्षमता भन्ने सम्बन्धमा तालिका ५.६ बाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

तालिका ५.६

वैवाहिक कार्य र निर्णय सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
श्रीमानको	२८	४६.६६
आफ्नो	६	१०.००
दुवैको	५	८.३३
छोराछोरीको	२१	३५.००
जम्मा	६०	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ५.६ अनुसार कुल ६० महिलाको परिवारमा छोराछोरीको विवाह गर्ने क्रममा सबैभन्दा बढी २८ महिलाका परिवारमा श्रीमानको निर्णय रहने गरेको जुन कुल संख्याको ४६.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । २१ महिलाको परिवारमा छोराछोरीको निर्णय रहने गरेको देखिन्छ जुन कुल संख्याको ३५ प्रतिशत हुन आउँछ । ६ परिवारमा महिलाको निर्णय हुने गरेको जुन कुल संख्याको १०.०० प्रतिशत हुन आउँछ । ५ परिवारमा श्रीमान श्रीमतिदुवैको निर्णय हुने गरेको जुन कुल संख्याको ८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । घटना अध्ययनबाट प्राप्त भएको जानकारी अनुसार विवाहसँग सम्बन्धित रहेर निर्णय गर्ने सन्दर्भमा मागि विवाहमा प्राय घरको मुख्य मानिस अथवा श्रीमानको निर्णय प्रक्रिया रहने गरेको देखिन्छ । तर प्रेम विवाहको सन्दर्भमा विवाहको निर्णयमा प्राय छोराछोरीको नै निर्णय रहेको पाइन्छ ।

५.९ संघ संस्थाको कार्यमा संलग्नता

मानिस सामाजिक प्राणी हो । एउटै साभ्ना उद्देश्य प्राप्तिको लागि मानिसहरु समाजमा मानिसहरुले सहकार्य गरेका हुन्छन् । गाउँका संघ संस्था अन्तर्गत युवा क्लब, आमा समुह, रेडक्रस आदि पर्दछन् । त्यस्ता संघसंस्थाहरुले आयोजना गरेका काम अन्तर्गत श्रमदान, जनचेतनामूलक कार्यक्रम, बैठक, विभिन्न विषयमा दिइने तालिम आदि पर्छन् । यी कार्यहरुमा प्रत्येक परिवारका व्यक्तिहरुको संलग्नता रहन्छ । तलको तालिकाले संघ संस्थाका कार्यमा को कसको संलग्नता बढी छ भन्ने कुरा देखाउँछ ।

तालिका ५.७

संघ संस्थाको कार्यमा संलग्नता सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
श्रीमानको	१८	३०.००
आफैको	९	१५.००
छोराको	१३	२१.६६
छोरीको	२	३.३३
सासु	४	६.६६
ससुरा	१०	१६.६६
अन्य	४	६.६६
जम्मा	६०	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका अनुसार कुल ६० जना महिलाको परिवारमा संघ संस्थाका काममा महिलाको सहभागिताको सन्दर्भमा चर्चा गर्नुपर्दा श्रीमानको सहभागिता सबैभन्दा बढि १८ परिवारमा देखिएको जुन कुल संख्याको ३०.०० प्रतिशत हुन आउँछ । १३ परिवारमा छोराको संलग्नता देखिएको जुन कुल संख्याको २१.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । त्यसैगरी १० परिवारमा ससुराको संलग्नता देखिएको जुन कुल संख्याको १६.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । त्यस्तै ९ परिवारमा श्रीमतिको संलग्नता देखिएको जुन कुल संख्याको १५ प्रतिशत हुन आउँछ । ४ परिवारमा सासुको संलग्नता देखिएको जुन कुल संख्याको ६.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । त्यसैगरी ४ परिवारमा अन्य सदस्यहरुको संलग्नता देखिएको जुन कुल संख्याको ६.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । २ परिवारमा श्रीमतिको सदस्यता रहेको जुन कुल संख्याको ३.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । यहाँ अन्य सदस्यहरुमा देवर, नन्द, देउरानी, जेठानी रहेका छन् ।

समूह छलफलबाट प्राप्त भएको जानकारी अनुसार संघसंस्थाका कार्यमा संलग्न रहेका प्राय परिवारमा महिलाहरुको निर्णयलाई स्विकार नगरिएको अवस्था देखिन्छ भने पुरुषको निर्णय भने प्राय सजिलै लागु भएको देखिन्छ । तैपनि बढ्दै गरेको आधुनिकता र देशव्यापी रुपमा बढ्दै गरेको महिला जागरण कार्यक्रम र महिलाले पनी नेतृत्व क्षेत्रमा अघि बढ्नुपर्छ भन्ने विभिन्न रेडियो, टिभी आदी बाट फैलिएको सूचनाका कारण महिलाहरुले संघसंस्थामा सरिक

हुन खोजेको तर लैङ्गिक भूमिका अनुसार महिलाले बालबच्चाको स्याहारसुसार तथा घरायसी अनुत्पादनशील कामको बोभले गर्दा चाहेर पनि अधि बहन नसकेको र श्रीमानले पनि सहयोग नगरेको देखिन्छ । बरु उल्दै पोथी बास्नु पर्देन भनि महिलाहरुलाई हतोत्साहित बनाउने गरेको देखिन्छ । घरबाहीरको काम र समाज सेवामा लागेका महिलाहरुलाई पुरुषप्रदान समाजले नराम्रो नजरले हेर्ने गरेको पाइयो ।

५.१० घरबाहिरको काममा महिला र श्रीमानको स्वीकृति

एउटा परिवारलाई राम्रो तरिकाले अगि बढाउनको लागि परिवारमा अर्थको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । घरभित्रको कार्य अनुत्पादनमूलक कार्यको रुपमा गणना गरिएको हुन्छ भने घरबाहिरको कार्यलाई उत्पादनमूलक कार्यको रुपमा गणना गरिएको हुन्छ । आर्थिक क्रियाकलाप अन्तर्गत कोहीले घरभित्रको काम गर्नुपर्ने हुन्छ त कोहीले घरबाहिरको काम । परिवारमा महिलाले काम गर्ने सन्दर्भमा कतिपय परिवारमा महिलाले घरभित्र र बाहिरको काम गर्ने सन्दर्भमा कतिपय परिवारमा श्रीमानको स्वीकृति लिएर महिलाले काम गरेका हुन्छन् त कतिपय परिवारमा महिलाले श्रीमानको स्वीकृति नलिइ काम गरेका हुन्छन् । जेण्डर भूमिका अनुसार परिवारमा महिलाको काम र पुरुषको कार्य निर्धारण भएको पाइन्छ र त्यही अनुसार नै कार्य गरेका हुन्छन् । चित्र ५.७ बाट महिलाले घर बाहिरको काम गर्ने सन्दर्भमा श्रीमानको स्वीकृति के कति मिल्छ भन्ने सन्दर्भमा थाहा पाउन सकिन्छ ।

चित्र ५.३

घरबाहिरको काममा श्रीमानको स्वीकृति सम्बन्धी विवरण

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

चित्र ५.३ अनुसार कुल ६० जना महिलामा उनिहरुको परिवारमा घर बाहिरको काम गर्नलाई स्विकृति नमिलेको ५१ जना रहेका जुन कुल संख्याको ८५ प्रतिशत हुन आउँछ । ९ जना महिलाहरुलाई घर बाहिरको काम गर्नमा स्विकृति मिलेको जुन कुल संख्याको १५ प्रतिशत हुन आउँछ । घटना अध्ययनबाट प्राप्त जानकारी अनुसार घर बाहिरको काममा श्रीमतिलाई पठाएमा समाजमा श्रीमतिलाई पाल्न नसकेर बाहिर काममा पठाएको भनि समाजमा अर्कै तरिकाले हेर्ने र यदी श्रीमति घरबाहिर काम गर्न गएको खण्डमा श्रीमति टाठी बाठी हुन्छे फलत मैले भनेको मान्दिन । परपुरुष संग उठबस हुन सकछ अथवा मेरो नियन्त्रणमा रहन्न भन्ने श्रीमानको आन्तरिक मनसायका कारण पनि प्राय परिवारमा श्रीमानले आफ्नी पत्नीलाई घरबाहिरको काममा स्वीकृति नदिएको पाइयो । यसको कारण पुरुष प्रधान समाजमा महिलाहरुलाई स्वतन्त्र हुन दिनुहुदैन । उनिहरुलाई सधै आफ्नो नियन्त्रणमा राख्नुपर्छ भन्ने सोच हावी भएको देखिन्छ । जसमा लैङ्गिक भूमिकाले ठुलो भूमिका खेलेको छ ।

५.११ श्रीमानको निर्णय विरुद्ध महिला

परिवारलाई सूचारु तरिकाले अगाडी बढाउनको निम्ति कतिपय अवस्थामा श्रीमतिले भनेको निर्णयको विरुद्धमा महिलाले काम गर्नुपरेको हुन्छ त कतिपय अवस्थामा श्रीमानको निर्णय विरुद्ध महिला जानुपर्ने हुन्छ । चित्र ५.४ बाट श्रीमानको निर्णयको विरुद्धमा गएर महिलाले काम गरेको या नगरेको सन्दर्भमा थाहा पाउन सकिन्छ ।

चित्र ५.४

श्रीमानको निर्णय विरुद्ध महिला सम्बन्धी विवरण

चित्र ५.४ अनुसार कुल ६० महिलाहरूमध्ये १३ जना श्रीमानको निर्णय विरुद्ध गएका जुन कुल संख्याको २१.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । ४७ जना महिला श्रीमानको निर्णय विरुद्ध नगएको देखिन्छ जुन कुल संख्याको ७८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ ।

घटना अध्ययन बाट प्राप्त भएको जानकारी अनुसार विश्व परिवेशमा बढिरहेको महिला आन्दोलन र नेपालकै परिवेशमा चलिरहेका महिला हक हितका कुरा तथा महिलावादी सिद्धान्तहरूको प्रभाव र रेडियो, टिभी सुनेको देखेको खबर, पत्रपत्रिकामा लेखिएका खबर र महिला शिक्षामा परेको केही सकारात्मक प्रभावको कारण महिलाहरूमा नारी पुरुष बराबर हुनुपर्छ भन्ने जागरणको प्रभाव परेका महिलाहरू श्रीमानको निर्णय विरुद्ध गएका तर पुरुष विरुद्ध महिला गएकै कारण श्रीमानबाट श्रीमतिहरूमा कुटपिट, गालीगलौज, अनावश्यक दबाव आदि शारिरिक र मानसिक असर परेको अवस्था छ । शारिरिक असर अन्तर्गत चोटपटक लागेको अवस्था छ भने मानसिक असर अन्तर्गत निराशापन महिलाहरूमा देखिएको पाइन्छ । पुरुषहरूले आफ्नो प्रभुत्वलाई कायम राख्न महिलाहरूमाथि हिंसात्मक कार्य गर्ने गरेको देखिन आएको छ ।

५.१२ घरायसी सामान किनबेच र महिला निर्णय

परिवारमा घरायसी सामानहरू अन्तर्गत दाल, चामल, नुन, तेल, मसला, भाडाहरू आदि किनबेच गर्नुपर्ने स्थिति हुन्छ जसमा परिवारका सदस्यहरूले निर्णय लिने गर्दछन् । यहाँ तालिका ५.८ बाट घरायसी सामान किनबेचमा महिलाको निर्णय के कति मात्रामा भएको छ भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ ।

तालिका ५.८

घरायसी सामान किनबेचको निर्णय सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	प्रतिशत
श्रीमानको एकल निर्णय हुन्छ	२१	३५.००
आफ्नो मात्र निर्णय हुन्छ	११	१८.३३
दुवैको निर्णय हुन्छ	२७	४५.००
भन्न चाहन्न	१	१.६६
जम्मा	६०	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ५.८ अनुसार कुल ६० जना महिलाको परिवारमा २१ परिवारमा श्रीमानको एकल निर्णय हुने गरेको जुन कुल संख्याको ३५.०० प्रतिशत हुन आउँछ । ११ परिवारमा महिलाहरुको आफ्नै निर्णय हुने गरेको जुन कुल संख्याको १८.२३ प्रतिशत हुन आउँछ । २८ परिवारमा श्रीमान श्रीमतिदुवैको निर्णय हुने गरेको जुन कुल संख्याको ४५ प्रतिशत हुन आउँछ । १ परिवारमा महिलाले भन्न नचाहेको जुन कुल संख्याको १.६६ प्रतिशत हुन आउँछ ।

५.१३ महिलाको शिक्षा र संघसंस्थाको काममा निर्णय

शिक्षा प्राप्त गरेको व्यक्तिमा नेतृत्वको क्षमताको विकास भएको हुन्छ । शिक्षित व्यक्तिले जीवनका हरेक मोडमा के सही हुन्छ र के गलत हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा थाहा हुने भएकाले आफुलाई दोधार हुने प्रवृत्तिबाट छिट्टै निर्णय गरेका हुन्छन त्यसको ठिक विपरित अशिक्षित महिलाहरुमा त्यसो गर्न कम सक्षम हुन्छन् । फलत निर्णयमा पछि पर्दछन् । परिवारमा महिलाको शिक्षाको स्तरले प्राय सबैजसो घरायसी निर्णयमा प्रभाव पारेको पाइन्छ । तालिका ५.९ बाट महिलाको शिक्षाले संघसंस्थाको काममा को संलग्न हुने भन्ने निर्णय के कस्तो छ भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ ।

तालिका ५.९

महिलाको शिक्षा र संघसंस्थाको काममा निर्णय सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	संघसंस्थामा संलग्न हुने कुरामा निर्णय	प्रतिशत
निरक्षर	२९	२	६.८९
साक्षर	२४	३	१२.५०
एस.एल.सी. पास	६	३	५०.००
आई.ए. भन्दा माथी	१	१	१००.००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ५.९ अनुसार आई. ए. भन्दा माथी शैक्षिक स्तर भएका कुल १ जना महिलामध्ये १ जनाकै निर्णय रहेको जुन कुल आई.ए.भन्दा माथी शैक्षिक स्तर भएका महिलाको सत प्रतिशत हुन आउँछ । एस.एल.सी. पास भएका कुल ६ जना महिलामध्ये ३ जनामा निर्णय क्षमता रहेको जुन कुल संख्याको ५० प्रतिशत हुन आउँछ । कुल साक्षर २४ महिलाहरुमध्ये ३ जनामा निर्णय क्षमता रहेको जुन कुल संख्याको १२.५० प्रतिशत हुन आउँछ ।

महिलाहरूको कुल २९ जना निरक्षर महिलामध्ये संघसंस्थामा संलग्न हुने सम्बन्धमा २ जना महिलाको निर्णय रहेको जुन कुल संख्याको ६.८९ प्रतिशत हुन आउँछ ।

अर्न्तवार्ता अनुसूची, घटना अध्ययन र समूह छलफलबाट प्राप्त भएको जानकारी अनुसार यस वडाका जनजाति महिलाहरूमा शिक्षा प्राप्त गरेनगरेको आधारबाट पनि भेदभाव गरेको पाइन्छ । पुरुषहरूको शिक्षालाई प्राथमिकता दिईएको तर महिलाको शिक्षालाई भने त्यती महत्व नदिइएको पाइन्छ । तर विश्व परिवेशमा चलेको नारीवादी आन्दोलनको प्रभावका कारण महिलाहरू पनि नेत्तृत्वको क्षेत्रमा अगाडी बढ्न पाइला चालेको पाइन्छ ।

५.१४ निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्व सम्बन्धी धारणा

परिवारमा महिलाको निर्णय क्षमतालाई विभिन्न तत्वहरूले प्रभाव पारेको पाइन्छ । फलस्वरूप केही तत्वहरूमा कमि वा बढी को कारण महिलाले गर्ने निर्णयमा घटबढ भएको हुन्छ । तलको तालिका ५.१० बाट कुन तत्वले महिलाको निर्णयमा के कति घटबढ पारेको छ भन्ने धारणा थाहा पाउन सकिन्छ ।

तालिका ५.१०

निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्व सम्बन्धी उत्तरदाताको धारणा

निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्वहरू	कुल संख्या	प्रभाव पारेको	प्रतिशत
सम्बन्धी महिलाको धारणा			
शिक्षा	६०	२२	३६.६६
उमेर	६०	१६	२६.६६
पेशा	६०	३९	६५.००
लिङ्ग (छोरा या छोरी)	६०	४२	७०.००
विवाहको किसिम	६०	१३	२१.६६
दाइजो	६०	४७	७८.३३
परिवारको किसिम	६०	२७	४५.००
सम्पत्ति (महिलाको नाममा)	६०	४३	७१.६६

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ५.१० अनुसार कुल ६० जना जनजाति महिलाहरुको निर्णयलाई प्रभाव पार्ने तत्वहरुको बारेमा चर्चा गर्दा ४७ जना महिलामा दाइजोका कारण निर्णय क्षमतामा प्रभाव पार्ने धारणा छ जुन कुल संख्याको ७८.३३ प्रतिशत हुन आउँछ । महिलाको नाममा रहेको सम्पत्तिको कारण निर्णय क्षमतामा प्रभाव पार्ने धारणा ४३ जना महिलामा जुन कुल संख्याको ७१.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । महिलाले जन्माएको छोरा या छोरीको आधारमा निर्णय क्षमतामा प्रभाव पार्ने धारणा ४२ जनामा जुन कुल संख्याको ७० प्रतिशत हुन आउँछ । महिलाको पेशाको आधारमा निर्णय क्षमतामा प्रभाव पार्ने धारणा ३९ जनामा जुन कुल संख्याको ६५ प्रतिशत हुन आउँछ । परिवारको किसिमको कारण निर्णय क्षमतामा प्रभाव पार्ने धारणा २७ जनामा जुन कुल संख्याको ४५ प्रतिशत हुन आउँछ । शिक्षाको स्थितिले गर्दा निर्णय क्षमतामा प्रभाव पारेको २२ जनामा जुन कुल संख्याको ३६.६६ प्रतिशत हुन आउँछ । उमेरले गर्दा निर्णय क्षमतामा प्रभाव पार्ने धारणा १६ जनामा जुन कुल संख्याको २६.६६ प्रतिशत हुन आउँछ र विवाहको किसिमले गर्दा निर्णय क्षमतामा प्रभाव पार्ने धारणा १३ जनामा जुन कुल संख्याको २१.६६ प्रतिशत हुन आउँछ ।

अर्न्तवार्ता अनुसूचीबाट जानकारी भए अनुसार बढी दाइजो ल्याउने महिलाको परिवारमा निर्णय क्षमता बढी देखिन्छ भने कम दाइजो ल्याएकी महिलाको निर्णय क्षमता कम देखिन्छ । महिलाको नाममा सम्पत्ति रहेको परिवारमा महिलाको निर्णय क्षमता बढी रहेको र महिलाको नाममा सम्पत्ति नरहेको परिवारमा निर्णय क्षमतामा कम रहेको पाइयो । जुन परिवारमा महिलाले छोरा जन्माएकी छन् सो परिवारमा महिलाको निर्णय क्षमता बढी पाइयो भने छोरीमात्र जन्माउकी महिलाको निर्णय क्षमतामा कम रहेको पाइयो । व्यापार र सेवा पेशामा लागेका महिलाहरुको निर्णय क्षमता बढी र मजदुरी र कृषि पेशामा लागेका महिलाहरुको निर्णय क्षमतामा कम रहेको पाइन्छ । एकल परिवारमा महिलाको निर्णय क्षमता बढी देखिन्छ भने संयुक्त परिवारमा रहेका महिलाको निर्णय क्षमता कम रहेको पाइयो । अशिक्षित महिलाहरुमा भन्दा शिक्षित महिलाहरुमा निर्णय क्षमता बढी रहेको देखिन्छ । कम उमेरका महिलामा भन्दा बढी उमेरका महिलाहरुमा निर्णय क्षमतामा कमी रहेको पाइयो ।

घटना अध्ययन पाँच : सहमतिको विवाह र निर्णय क्षमता सम्बन्धी घटना अध्ययन

म अहिले ३३ वर्षकी भएँ। मैले किसानी काम गर्छु। मेरो परिवारमा चारजना छौं। बुढा, म, एक छोरा र एक छोरी। बुढा पढ्न लेख्न सक्नुहुन्छ र मैले गाउँमा पौढ कक्षा पढेपछि अलिअलि अक्षर चिन्न र नामसम्म लेख्न सक्ने भएकी छु। हामी अरुको खेत अधियामा गर्छौं हिउँदको समयमा मजदुरी काम गर्न बजारतिर काममा जान्छन् त कहिले गाउँमा पनि काम मिलिहाल्छ। त्यसैले जेनतेन गुजारा चलेको छ। हिसाब किताब कहिले बुढाले र कहिले म आफैले र कहिले दुवै मिलेर गर्छौं। आफुले बेलामा पढिएन तर छोराछोरीलाई पढाउन भने केही कसुर छोडेका छैनौं। दुःख सुःख मजदुरी गरेर भएपनि छोराछोरीलाई पढाएका छौं। छोरी अहिले एस.एल.सी. दिदैछ। छोरो चाहि आठ कक्षामा पढ्छ। हाम्रो घरमा एक भैसी दुईओटा पाठा सहितको एक बाख्रो, दुईवटा बंगुर र छ ओटा कुखुरा छन्। बाख्रा र कुखुरा चाहि म आफैले निवेक गरेको पैसाले किनेर ल्याएकी थिए र ती मेरै नाममा छन्। कहिलेकाहि घरमा भएका वस्तुभाऊ किन्दा र बेच्दा दुवै मिलेर निर्णय गरिन्छ। तर कहिलेकाहि म एकलैले पनि गर्छु। मेरो विवाह मागी र मेरो राजी खुसीले भएको हो। भेनाको घरमा आउदा उनलाई देख भेट भएको घर, खेत, गाईवस्तु देखे ठिकैछ जस्तो लाग्यो। दिदी भेनाले घरमा कुरा मिलाइदिए। दाइजो पनि माइतीले राम्रै दिएका थिए। गर्दवा दिएर पनि एक लाख रुपैया बैकमा राखिदिएका थिए। आफ्नो कर्ममा भएको जहाँ गएपनि परिहाल्छ। ठिकै छ खुसी नै छु। बुढाले मसँग राम्रो व्यवहार गर्छन्। काममा गएर ल्याएको पैसा थोरै भएपनि मलाई नै र राख्न दिन्छन्। आफूलाई चाहिदा मागेर लान्छन्। घरको किनमेल प्राय मैले नै गर्छु। बुढाले रक्सी खान्छन् कहिलेकाही रक्सी पाछु। बुढाका तीन भाई दाजुभाई आफु माइला हुन। जेठाजुले ठेकेदारी काम गर्छन्। कान्छा अहिले फेरी बिदेश नै छन्। बा बितेको १० वर्ष भयो आमा चाहि ठुलो छोरासँग बसेकी छन्। देवर कतारमा काम गर्न गएका थिए विवाह भएको दुइ वर्ष नबित्दै देउरानी भनौदी दुधसितको बाल्खो छोडेर देवरले पठाएको एक लाख रुपैया समेत कुम्ल्याई पल्लो गाउँको दुइ छोरा पाएको नाठो सँग पोइला गई बिचरा त्यो दुधे बालकको दुर्दशा भयो। सुरुमा त्यस नकचरीलाई पैसा चाहियो बुढालाई बाहिर पठाई पछि पैसाले पुगेपछि फेरी केहि समय पनि बैस थाम्न नसकेर पोईला गई। बच्चालाई हामीले हेरेका थियौं पछि बुढी पोईला गएको खबर थाहा पाई देवर फर्के र केही महिनापछि मेरै माईतको एक बहिनीसँग बिहे गराईदियौं। अहिले फेरी देवर बाहिर नै गएका छन्। हामी पहिलाकै पूरानो घरमा बसेका छौं। जेठाजु र देवरले चाहि नयाँ घर बनाएर बसेका छन्। हामीले परिवारमा केही काम गर्नुपरेमा दुवैको सल्लाहले गर्छौं। त्यसैले बच्चा पनि दुईवटा मात्र पाउने भनि सल्लाह गरेका थियौं। अहिले बुढाले बच्चा नपाउने भनि अपरेसन गरे। आइमाईको भन्दा लोग्ने मानिसको गर्दा राम्रो हुन्छ भनि सल्लाहले उनको अपरेसन गरेका हौं। गाउँमा कहिलेकाहि बैठकमा बोलाउछन् र जान्छु कुरा सुन्छु। बैठकमा जाँदा ठुलाबढाको पुरुषको मात्र कुरा सुनिन्छ। कुनै निर्णय गर्दा पुरुषले भनेको निर्णय मात्र लागु हुन्छ। महिलाको विचारलाई खासै वास्ता गरिदैन। घरमा आउदा किन बैठकमा जानुपर्यो त्यो बैठकले तलाई खान दिन्छ कि लाउन भनी बुढा भगडा गर्छन्।

५.१५ विवाहको किसिम र निर्णय क्षमता

विवाहको किसिमले महिलाको निर्णय क्षमताका के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरा तलाको तालिका ५.११ बाट प्रष्ट पारिएको छ।

तालिका ५.११

विवाहको किसिमले निर्णय क्षमताका सम्बन्धमा उत्तरदाता

विवरण	संख्या	महिलाको मात्र निर्णय	संख्या
मागि विवाह	२३	९	३९.१३
प्रेम विवाह	३७	२४	६४.८६

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

तालिका ५.११ अनुसार विवाहको किसिम अनुसार पारिवारिक निर्णय क्षमता फरक रहेको छ । मागि विवाह भएका कुल २३ जना महिलामध्ये ९ जनामा निर्णय क्षमता रहेको जुन मागि विवाह गरेका कुल संख्याको ३९.१३ प्रतिशत हुन आउँछ । प्रेम विवाह गरेका कुल ३७ जना महिलामध्ये २४ जनामा निर्णय क्षमता रहेको छ जुन कुल प्रेम विवाहित महिलाको ६४.८६ प्रतिशत हुन आउँछ ।

अन्तर्वार्ता अनुसूची अनुसार युवा युवतीको विहे अगाडी नै एकले अर्कोलाई राम्ररी चिन्ने मौका पाउने भएकोले उनिहरुमा राम्रो समझदारी कायम भएकोले प्रेम विवाह गरेका महिलाको हरेक इच्छालाई श्रीमानले सहजै स्वीकार गरेको पाइन्छ । यसको ठिक विपरित मागि विवाह भएका दम्पतीहरु बिच एक आपसमा चिनजान गर्ने मौका नपाएकोले एक अर्काको बानीव्यहोरा बुझ्न नसकेकोले एक आपसमा असमझदारी सिर्जना भएको र महिलाको निर्णयलाई स्विकार नगरिएको पाइन्छ ।

अध्याय छ

सारांश, प्राप्ति तथा निष्कर्ष

यस अध्यायमा शोधकार्यबाट आएका तथ्यांकहरूको आधारमा सारांश उल्लेख गरिएको छ । शोधकार्यमा भएको मुख्य प्राप्ति र उद्देश्यका आधारमा निष्कर्ष निकाल्ने र जनजाति महिलाहरूको निर्णय प्रक्रियालाई बढाउनको लागि शोधकर्ताद्वारा आवश्यक सुझाव उल्लेख गरिएको छ ।

६.१ सारांश

नेपालको सन्दर्भमा चर्चा गर्नुपर्दा महिलाहरू पिछडिएको र लैङ्गिक विभेदको चपेटामा परेको स्थिति छ । उनीहरूलाई निर्णय प्रक्रियाको क्षेत्रमा पछि पारिएको स्थिति छ । त्यसमा पनि महिला भित्रको पनि जनजाति महिलाको स्थिति अझ दयनिय रहेको छ । घरायसी तहमा हुने प्राय सबै आर्थिक निर्णयहरू पुरुषबाट गरिएको स्थिति छ । अन्य जातिको तुलनामा हेर्दा जनजाति समुदाय पछि परेको छ । त्यसमाथि पनि जनजाति समुदायका महिलाहरूको अवस्था भने अझ नाजुक रहेको पाइन्छ । जनजाति समुदायको आर्थिक अवस्था कमजोर हुनाले हली, ज्याला मजदुरी गर्नुपर्ने, आर्थिक उपार्जनको दिगो स्रोत नहुनु, अन्य जातका महिलाहरूले भन्दा जनजाति महिलाहरूले बढी बच्चा जन्माउनु र स्याहार सुसार गर्नुपर्ने हुनाले घरबाहिरको काममा संलग्न हुन पाएका छैनन् । जनजातिमहिलाहरूको कामको उचित मूल्यांकन नहुदा यथेष्ट पारिश्रमिक पाउन सकेका छैनन् । जनजातिमहिलाहरूले जनजाति पुरुष सरह काम गर्दा पनि पारिश्रमिक भने पुरुष सरह पाएका छैनन् । यस शोधको मुख्य उद्देश्यविरुवा गाउँपालिका, वडा नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाका जनजाति महिलाहरूका अध्ययनको पारिवारिक र आर्थिक अवस्थामा निर्णय क्षमताको पहिचान गर्नु र निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्वहरूको खोजी गर्नु रहेको थियो । अनुसन्धानको ढाँचा वर्णनात्मक तथा अन्वेषणात्मक विधि छनोट गरिएको छ । यस अध्ययनमा मात्रात्मक र गुणात्मक तथा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनमा १२० घरधुरीको सघन गणना गरी ६० जनाविवाहित महिलाको प्रतिनिधित्व हुनेगरी उद्देश्यमूलक नमूना छनौट गरिएको छ । जनजातिमहिलाहरूको पारिवारिक र आर्थिक अवस्थामा निर्णय क्षमताको पहिचान गरेको छ र निर्णय क्षमतामा प्रभाव पार्ने तत्वहरूको यस शोधकार्यले उजागर

गरेको छ । यस अनुसन्धानबाट पत्ता लागेको परिमाणले भविष्यमा जनजाति महिलाहरूको घरायसी निर्णय प्रक्रिया सम्बन्धि अनुसन्धान गर्ने व्यक्तिलाई मार्ग देखाउनेछ । यस अध्ययनको सिलसिलामा २०७७ साल माघ महिनामा स्थलगत सर्वेक्षण गर्ने कार्य गरी जनजाति महिलाहरूको पारिवारीक तथा आर्थिक निर्णय क्षमतासँग सम्बन्धित तथ्यांक संकलन गर्दा प्राथमिक विधि अर्न्तगत अर्न्तवार्ता अनुसूची, वैयक्तिक अध्ययन र द्वितिय तथ्यांक विधि अर्न्तगत गाउँपालिकाले गरेका विभिन्न सर्वेक्षण, विभिन्न विद्वानहरूबाट प्रकाशित पुस्तक, लेख रचना जस्ता सामाग्री प्रयोग गरियो ।

उत्पादनको प्रक्रियामा चर्चा गर्नुपर्दा महिलाहरूलाई अनुत्पादनशिल क्षेत्रमा र पुरुषले उत्पादनशिल क्षेत्रमा अधिकार जमाएको देखिन्छ । घरबाहिरको काममा महिलाहरूलाई कम अवसर दिइएको छ । महिलाहरू शिक्षामा पछि नै परेका छन् । घरायसी निर्णय प्रक्रियामा महिलाहरू पछि परेका छन् । निर्णय क्षमतालाई प्रभाव पार्ने तत्वहरूमा उमेर, शिक्षा, परिवारको किसिम, सन्तानको लिङ्ग, शिक्षा, पेशा, सम्पत्ति, दाइजो आदी रहेका छन् ।

६.२ मुख्य प्राप्ती

अध्ययन क्षेत्रबाट संकलन गरी प्रस्तुत गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषण गरी निम्न लिखित प्राप्तिहरू बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

- १) खानपिनमा महिलाको निर्णय क्षमता सन्दर्भमा महिलाको धेरै निर्णय हुने सबैभन्दा बढी ५१.६६ र थोरै मात्र निर्णय हुने सबैभन्दा कम १० प्रतिशत रहेको पाइन्छ । खेतीपाती गर्ने निर्णय क्षमता ६१.६६ प्रतिशतमा रहेको र ३८.३३ प्रतिशतमा निर्णय नरहेको छ । बाली बेचबिखनमा निर्णय क्षमता ११.६६ प्रतिशतमा रहेको छ ।
- २) जन्मको निर्धारणमा महिलाको एकलौटी निर्णय २८.३३ महिलामा र ३१.६६ प्रतिशत महिलामा श्रीमान र श्रीमती दुवैले निर्णय गर्ने गरेको पाइन्छ ।
- ३) परिवार नियोजनका साधनको प्रयोगका आधारमा महिलाको मात्र निर्णय १८.३३ प्रतिशत र ४३.३३ प्रतिशत महिलामा दुवैको निर्णय क्षमता रहेको छ । गर्भवती अवस्थामा स्वास्थ्य सेवा ५५ प्रतिशतले स्वास्थ्य जाँच गराएका र ४५ प्रतिशतले

नगराएका पाइन्छ। स्वास्थ्य जाँच र निर्णय क्षमतामा महिलाको २८.३३ प्रतिशत र ३१.६६ प्रतिशत महिलामा दम्पती दुवैको सहमतीमा निर्णय हुने गरेको छ।

) परिवारको शिक्षामा महिलाको निर्णय क्षमता ३८.३३ प्रतिशत रहेको र २१.६६ प्रतिशत महिलामा दुवैको निर्णय हुने गरेको छ। छुट्टिने प्रक्रियामा महिलाको निर्णय क्षमता ५५ प्रतिशतमा रहेको छ र २१.६६ प्रतिशत महिलामा दुवैको सहमतिमा निर्णय हुने गरेको छ।

) आर्थिक लेनदेनमा निर्णय क्षमताका आधारमा महिलाको एकल निर्णय ३३.३३ प्रतिशतमा हुने गरेको र २८.३३ प्रतिशत महिलामा श्रीमान र श्रीमती दुवैको सहमतीमा हुने गरेको पाइन्छ। घर बाहिरको काम गर्ने सन्दर्भमा श्रीमानको स्विकृति ८५ प्रतिशत महिलामा नमिलेको र १५ प्रतिशत महिलामा स्विकृति मिलेको देखिएको छ।

) छोराछोरीको वैवाहिक कार्यमा १० प्रतिशत महिलाको निर्णय क्षमता रहेको र ८.३३ प्रतिशत महिलामा दुवैको सहमतिमा निर्णय हुने गरेको छ। संघसंस्थाको काममा १५ प्रतिशत महिलाको संलग्नता रहेको छ। पेशा छनौटमा ६३.३३ प्रतिशत महिलाको निर्णय क्षमता रहेको छ।

) घरायसी सामान वा वस्तुभाऊ किनबेचमा १८.३३ प्रतिशतमा निर्णय क्षमता रहेको र ४६.६६ प्रतिशत महिलामा दुवैको निर्णय क्षमता रहेको छ। श्रीमानको निर्णय विरुद्धमा २१.६६ प्रतिशत महिला गएका र ७८.३३ प्रतिशत महिला नगएको पाइन्छ।

) निर्णयमा प्रभाव पार्ने तत्व सम्बन्धि धारणामा दाइजोमा ७८.३३ प्रतिशत, सम्पत्तीमा ७१.६६ प्रतिशत, लिङ्गमा ७० प्रतिशत, पेशामा ६५ प्रतिशत, परिवारको आकारमा ४५ प्रतिशत, शिक्षामा ३६.६६, उमेरको आधारमा २६.६६ प्रतिशत र विवाहको किसिममा २१.६६ प्रतिशत रहेको छ।

६.३निष्कर्ष

जनजाति समुदायको घरायसी निर्णय क्षमता प्रक्रियामा महिलाहरुको भूमिका अध्ययन शीर्षकमा प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ । जनजाति महिलाहरुलाई उनीहरुको सामाजिक, आर्थिक अवस्थाले पारेको प्रभाव पत्ता लगाउने उद्देश्य लिई अन्तरवार्ता अनुसूची, अवलोकन तथा वैयक्तिक अध्ययन जस्ता प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनका विधि अपनाई प्रस्तुत अध्ययन गरिएको हो ।

घरायसी निर्णय प्रक्रियाको सन्दर्भमा प्रेम विवाह गरेका महिलामा, दाइजो बढी ल्याएका र महिलाको नाममा सम्पत्ति भएका महिलाहरुमा निर्णय क्षमता बढी रहेको छ भने मागि विवाह गरेका, दाइजो कम ल्याएका र महिलाको नाममा सम्पत्ति नभएका महिलामा निर्णय क्षमता कमि रहेको छ । परिवारको खानपिनको सम्बन्धमा, कुन बाली लगाउने भन्ने सम्बन्धमा, छोराछोरीको शिक्षामा र छुट्टिने प्रक्रियामा महिलाको निर्णय क्षमता बढी रहेको छ । त्यसैगरी बाली बेचबिखन सम्बन्धमा, जन्मको निर्धारणमा, परिवार नियोजनका साधनको प्रयोगमा, गर्भवती अवस्थामा स्वास्थ्य जाँच सम्बन्धमा, आर्थिक लेनदेनको स्थितिमा, छोराछोरीको विवाहमा, संघसंस्थाको कार्यमा, पेशा छनौटमा र घरायसी सामान किनबेचमा महिलाको निर्णय क्षमतामा कमि रहेको छ ।

निर्णय क्षमतालाई विभिन्न तत्वहरुले प्रभाव पारेको छ । यस्ता तत्वहरुका कारण निर्णय क्षमता घटबढ रहेको पाइन्छ । महिलाको शिक्षा, उमेर, पेशा, सम्पत्ति, सन्तानको लिङ्ग (छोरा वा छोरी), विवाहको किसिम, दाइजो र परिवारको किसिम आदि कारण महिलाको निर्णय क्षमता बढी र कमी हुने गरेको देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अर्याल, भोजेन्द्र (२०६२), *लैङ्गिक अध्ययन*, काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक प्रकाशन ।
- आचार्य, बलराम (२०६१), *सामाजिक विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा*, काठमाडौं : विद्यार्थी बुक्स पब्लिकेसन्स।
- एड्गोल्स, मार्टिन (१९८६), *थ्यौरी अफ ह्युमन डेभलपमेन्ट*, मस्को : प्राग्रेस पब्लिसर्स ।
- घिमिरे, युवराज (२०६४), *नयाँ नेपालमा दलित महिला*, ललितपुर : दलित महिला संघ ।
- चौलागाई, तिलकप्रसाद, पोखरेल, नानीराम रसापकोटा, केशवराज (२०६०), *लैङ्गिक अध्ययन*, काठमाडौं : न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- जोतोभ, (१९८५), *द माक्सिस-लेनिनिट थ्यौरी अफ सोसाइटी*, मस्को : प्रोग्रेस पब्लिसर्स ।
- तामाङ्ग, सेरा (२००४), नेपालमा विकासे नारिवाद (लेख): *नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन*, सम्पादन : मेरी डेसेन, प्रत्यूष वन्त, सोसल साइन्स वहा।
- तुम्बाहाम्फे, शिवमाया (२०६३), *नेपालमा दलित महिला*, दलित महिला संघ, केन्द्रिय कार्यालय, काठमाडौं ।
- तुलाचन, सृजना (२०१२), *जेण्डर रोल इन हाउसहोल्ड लेवल : अ गिलम्प्स अफ रिसर्च ट्रयाडिसन इन सोसियल साइन्स रिसर्च, २०१२*, समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।
- थापा, कृष्ण ब. (१९८५), *वीमन एण्ड सोसियल चेञ्ज इन नेपाल*, काठमाडौं : पब्लिस वाई अम्बिका थापा।
- थापा, श्रीबहादुर (२०६६), *तनहुँ जिल्ला किहुँ गा.वि.स. का मुस्लिम महिलाहरुको अवस्था एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), बौद्धिक दर्पण प्रकाशन, पुतलीसडक, काठमाडौं ।
- पोखेल, उर्मिला (२०६५), *समता प्राप्तिको लागि युवा महिलाका सरोकारका विषयहरु*, काठमाडौं : नवयूवा।

बराल, निर्मला (२०१२), *वुमन इन हाउसहोल्ड डिसिजन मेकिङ : अ स्टडी अफ पुरनचौर भि.डि.सि., कास्की*, अप्रकाशित शोधपत्र, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।

बुढाथोकी, भक्तबहादुर (२००८), *वुमन पार्टिसियसन इन हाउसहोल्ड डिसिजन मेकिङ इन फूलखर्क भिडिसि, धादिङ*, अप्रकाशित शोधपत्र, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।

भासिन, कमला (२००३), *पितृसत्ता के हो ?* न्यू दिल्ली : काली फर वीमन ।

मार्सल, गोरडोन (२००४), *डिक्सनरी अफ सोसिओलोजि*, न्यू दिल्ली : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।

मेहता, चेतना (१९९६), *महिला एवं कानून*, नयाँ दिल्ली : आशिष पब्लिशिङ हाउस पंजाबी वाग ।

रीटजर, जर्ज (१९९६), *मोडर्न सोसिओलोजिक थिओरी*, न्यू दिल्ली : एम.सि. ग्रअ हिल कम्पनी ।

लम्साल, विराट (२०६४), *दलित महिलाहरुको घरायसी निर्णयको प्रक्रिया : मर्कनछौली गा.वि.स. को एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।

सुवेदी, मधुसुदन (२०५६), *हिन्दु विवाहको इतिहास*, ललितपुर : प्रकाशक श्रीमती सानुमैया सुवेदी, वैकुण्ठ तथा दामोदर सुवेदी सानेपा ।

शर्मा, भोजराज (२०६५), *स्याङ्जा जिल्ला बाहाकोट गा.वि.स. का दमाई जातिको सामाजिक आर्थिक एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।

अनुसूची १

प्रश्नावली

जनजाति महिलाको घरायसी निर्णय क्षमता : विरुवा गाउँपालिका, वडा
नं. ३, खाडराड, स्याङ्जाकोसमाजशास्त्रीय अध्ययन

नमस्कार,

तपाईंलाई प्रस्तुत शोधको उत्तरदाताको रूपमा छनौट गरिएको छ । तसर्थ तपाईंसँग यो अनुसूचीको आधारमा महिलाको घरायसी निर्णय क्षमता/प्रक्रियाका बारेमा केही तथ्याङ्क संकलन गर्ने योजना अनुसार सम्पर्कमा आएकी हुँ । आफ्नो अनुभव र भोगाइका बारेमा आवश्यक तथ्याङ्कहरू उपलब्ध गराइदिनुहुन विनम्रता पूर्वक आग्रह गर्दछु । तपाईंले प्रदान गर्नुभएका तथ्याङ्कहरू केवल अनुसन्धानको प्रयोजनका लागि हुनेछन् र यिनलाई तथ्याङ्क ऐन अनुरूप गोप्य राख्ने प्रतिवद्धता समेत जाहेर गर्दछु ।

धन्यवाद !

टुकु कुमारी मल्ल

रोल नं. : ५८६/०७०

(समाजशास्त्र शोध छात्रा)

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

जनसांख्यिक विवरण

१. उत्तरदाताको नाम :
२. उमेर क) २० वर्ष भन्दा कम ख) २१-३० वर्ष
 ग) ३१-४० वर्ष घ) ४० वर्ष भन्दा माथि
३. शिक्षा क) निरक्षर ख) साक्षर
 ग) एस.एल.सी. घ) उच्च शिक्षा
४. पेशा क) कृषि ख) गृहणी ग) व्यापार
 घ) मजदुरी ड) सेवा च) वैदेशिक रोजगार
 छ) अन्य

५. धर्म क) हिन्दु ख) बौद्ध ग) क्रिश्चियन
६. वैवाहिक स्थिति क) भर्खर विवाह भएको ख) सम्बन्ध विच्छेद
ग) श्रीमान विदेश गएको घ) श्रीमानसँग छुट्टै बसेको
ड) विधवा च) परिवारसँग बसेको
७. तपाईंको विवाह कस्तो प्रकारको विवाह हो ?
क) मागी विवाह ख) प्रेम विवाह ग) अन्य
८. विवाहको क्रममा तपाईंको सहमति थियो ?
क) थियो ख) थिएन
९. तपाईंको विवाहमा कति दाइजो ल्याउनुभएको थियो ?
क) थोरै ख) धेरै
ग) ठिकै घ) नल्याएको
१०. पेशा छनौटमा तपाईंको निर्णय कति रहन्छ ?
क) थोरै ख) धेरै ग) मध्यम घ) निर्णय नहुनु
११. तपाईंको परिवारको आर्थिक निर्णय कसले गर्छ ?
क) श्रीमानले ख) आफैले ग) दुवै मिलेर
१२. खेतीपाती र वाली लगाउने विषयमा कस्को निर्णय हुन्छ ?
क) श्रीमान ख) आफैले ग) दुवै मिलेर घ) अन्य
१३. बाली बेचविखन सम्बन्धमा कस्को निर्णय हुन्छ ?
क) श्रीमान ख) आफैले ग) दुवै मिलेर घ) अन्य
१४. तपाईंको नाममा घरजग्गा छ ?
क) छ ख) छैन
१५. परिवारको खानपिनको प्रक्रियामा तपाईंको निर्णय कतिको हुन्छ ?
क) थोरै ख) धेरै ग) मध्यम घ) निर्णय नहुनु
१६. परिवारमा जन्मको निर्धारण गर्दा कसको निर्णय रहन्छ ?
क) श्रीमानको ख) श्रीमतिको ग) दुबैको
१७. जन्मान्तरमा निर्णय कसको रहन्छ ?
क) श्रीमानको ख) श्रीमतिको ग) दुबैको
१८. परिवार नियोजनका साधन प्रयोग गर्नुभएको छ ?

- क) गरेको ख) नगरेको
१९. परिवार नियोजनका साधन प्रयोगमा कस्को निर्णय रहन्छ ?
क) श्रीमानको ख) श्रीमतिको ग) दुबैको
२०. गर्भवती हुँदा स्वास्थ्य सेवा लिनुभयो कि भएन ?
क) लिएको ख) नलिएको
२१. स्वास्थ्य सेवा लिने निर्णय कस्को रहन्छ ?
क) श्रीमानको ख) श्रीमतिको ग) दुबैको घ) अन्य
२२. परिवारबाट छुट्टिने प्रक्रियामा कस्को निर्णय रहन्छ ?
क) श्रीमानको ख) श्रीमतिको ग) दुबैको घ) अन्य
२३. परिवारमा छोरा र छोरीको शिक्षाको सन्दर्भमा निर्णय कसले गर्दछ ?
क) श्रीमानको ख) श्रीमतिको ग) दुबैको घ) अन्य
२४. परिवारमा छोरा र छोरीको विवाह गर्दा कसको निर्णय कसले गर्दछ ?
क) श्रीमानको ख) श्रीमतिको ग) दुबैको घ) छोराछोरीको
२५. गाउँका संघ संस्थाको काममा कसको बढि संलग्नता रहन्छ ?
क) श्रीमानको ख) श्रीमतिको ग) ससुरा घ) सासु
ड) छोरा च) छोरी
२६. महिला सहभागी हुनुहुन्छ भने तपाईंको निर्णयलाई कदर गरिन्छ ?
क) गरिन्छ ख) गरिंदैन
२७. घर बाहिर महिलाले काम गर्न स्वीकृति मिल्न कि मिल्दैन ?
क) मिल्छ ख) मिल्दैन
२८. श्रीमानको स्वीकृति विना काम गरिन्छ कि गरिंदैन ?
क) गरिन्छ ख) गरिंदैन
२९. श्रीमानको स्वीकृति विना काम गर्दा तपाईंमाथि के हुन्छ ?
क) कुटपिट ख) दोस्रो विवाह गर्ने धम्की
ग) गालीगलौज घ) पारपाचुके गर्ने धम्की
ड) अनावश्यक दबाव च) परपुरुषसँगको आरोप छ) अन्य
३०. घरका सामान किनबेचमा सम्भौता कि एकल निर्णय हुन्छ ?
क) श्रीमानको एकल निर्णय हुन्छ ख) आफ्नै एकल निर्णय

ग) दुबैको सहमति हुन्छ

घ) भन्न चाहन्छ

३१. शिक्षाले गर्दा निर्णय क्षमतालाई प्रभाव पारेको छ ?

क) छ

ख) छैन

३२. तपाईंको उमेरले निर्णय क्षमतालाई प्रभाव पारेको छ ?

क) छ

ख) छैन

३३. तपाईंको पेशाले निर्णय क्षमतालाई प्रभाव पारेको छ ?

क) छ

ख) छैन

३४. तपाईंले जन्माएको सन्तानको लिङ्गको कारण निर्णय क्षमतामा प्रभाव परेको छ ?

क) छ

ख) छैन

३५. दाइजोका कारण निर्णय क्षमतामा प्रभाव परेको छ ?

क) छ

ख) छैन

३६. परिवारको किसिमको कारणले निर्णय क्षमतामा प्रभाव पारेको छ ?

क) छ

ख) छैन

३७. सम्पत्तिको कारण निर्णय क्षमतामा प्रभाव परेको छ ?

क) छ

ख) छैन

३८. जुन किसिमको विवाह तपाईंको भयो के विवाहको किसिमको कारणले निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव परेको छ ?

क) छ

ख) छैन

३९. अन्य केही कारणले प्रभाव पारेको छ भने

.....

तपाईंको अमूल्य समय र सहयोगका लागि धन्यवाद !

अनुसूची २

नवज्योती आमा समूहका प्रतिनिधिहरूसँग समूह छलफलका लागि प्रश्नावली सूची

१. जनजाति महिलाहरूलाई समाजले कुन तरिकाले हेरेको छ ?
२. पारिवारिक निर्णय प्रक्रियामा महिलाको निर्णय क्षमताको स्थिति कस्तो छ ?
३. पारिवारिक निर्णय प्रक्रियामा महिलाको निर्णय प्रक्रियालाई परिवारले कस्तो रूपमा हेर्छ ?
४. महिलाले गर्ने निर्णय प्रक्रिया विवाह अघि र विवाह पछि कस्तो फरक पाउनुहुन्छ ?
५. कुन कुन पक्षमा महिलाको निर्णय प्रक्रिया बढि हुन्छ ?
६. कुन कुन पक्षमा महिलाको निर्णय प्रक्रिया कमजोर रहन्छ ?
७. महिलाको निर्णय परिवारलाई स्वीकार हुन्छ कि हुँदैन ?
८. निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने तत्वहरू के के हुन्छन् जस्तो लाग्छ ?
९. महिलाको निर्णय प्रक्रियामा पुरुषप्रदान समाजको स्थितिले प्रभाव पारेको छ/छैन ?
१०. पारिवारिक निर्णय प्रक्रियामा महिलाको निर्णय क्षमतालाई बढाउन के गर्नुपर्छ ?